

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК МЕЛИОРАЦИЯСИ

Сизга тавсия этилаётган ушбу маъруза матнлари «қишлоқ хўжалик мелиорацияси» фанига мансуб бўлиб, ундаги мавзулар бўйича умумий тушунчалар баён этилган. Табиийки, ундаги фикрлар фанни тўлиқ ёритмайди. Шунинг учун уни янада мукамал эгаллаш мақсадида адабиётлар рўйхатини шам тавсия этамиз. Сизга тақдим этилаётган ушбу маъруза матнлари фанни ўрганишда илмий ва услубий ёрдам кўрсатади деган умиддамиз.

Маъруза матнлари талабалар, аспирантлар, илмий ходимлар ва ўқитувчилар учун мўлжалланган.

ТУЗУВЧИЛАР:

қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, доцент **У. Н. Норкулов**,
қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, доцент **Х. Ш. Шералиев**,
қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, доцент **З. А. Артукметов**.

ТАҚРИЗЧИЛАР:

К. Исабаев - ТИҚХМШИ "қишлоқ хўжалик мелиорация" кафедрасининг
доценти

К. И. Шодраимова- "Тупроқшунослик ва агрохимё" кафедраси-нинг
доценти

Маърузалар матнлари дещқончилик ва қишлоқ хўжалик мелиорацияси кафедрасининг 1998 йил 5 - сонли ва агрономия факультети ўқув- услубий хайъатининг 1999 йил 4-сонли шамда университет ўқув- услуб кенгашининг 1999 йил 8-сонли қарорлари билан маъқулланган.

МАЪРУЗА МАВЗУЛАРИ

№	Маъруза мавзулари.	Соат
1.	Кириш. Мелиорация шакида умумий тушунчалар.	2
2.	Янги ва қадимдан суғориладиган минтакаларда суғориш тизимлари.	2
3.	Номавсумий даврдаги суғориш турлари.	2
4.	қишлоқ хўжалик экинларини суғориш режими.	2
5.	қишлоқ хўжалик экинларини суғориш усуллари ва техникаси.	2
6.	Ер мелиоратив ҳолатига табиий ва ирригация хўжалик шароитларининг таъсири. Шўрланган тупроқлар. Тузларнинг ўсимликларга таъсир.	2
7.	Ернинг шўрланиши ва ботқоқланишининг олдини олиш ва қарши курашда қўлланиладиган мелиоратив, тадбирлари мажмуаси.	2
8.	Шўр ювиш усуллари муддатлари ва меъёрлари. Суғориладиган ерларда қўлланиладиган зовурлар.	2
ЖАМИ:		16

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон республикаси Олий мажлисида қабул қилинган "қонунлар тўғрисида", 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги қонуни, Т:1993.
3. Лев В. Т. Обикор дешқончилик Т. : 1972.
4. Лев В. Т. Орошасмое земледелие Т. 1981.
5. Лев В. Т. Тураев А., Бобоназаров ~. Суғориладиган дешқончилик ва қишлоқ хўжалик мелиорациясидан амалий машғулотлар. Т. 1992.
6. Артуқметов З. А., Тўхташев Б., Апарметов Р. Суғориш тизимидан фойдаланиш фанидан амалий машғулотлар. Т., 1995.
7. Нерозин А. Н. "қишлоқ хўжалик мелиорацияси" Т. : "Ўқитувчи» 1966.
8. Пахтакорлар учун маълумотнома Т. : 1993.

1-МАВЗУ: Мелиорация шакида умумий маълумот.

Режа:

1. Кириш. қишлоқ хўжалик мелиорациясининг ащамияти.
2. Мелиорация фани.
3. Фаннинг мақсади ва вазифаси.
4. Фаннинг қисқача тарихи.
5. Мелиорациянинг турлари.

Адабиётлар: 1, 2, 7.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин ер ва сув-га бўлган муносабат тубдан ислоҳ қилина бошланди. Ер ва сув манбаларидан оқилана, самарали фойдаланиш учун мамлакатимизда қатор қонунлар ва қарорлар қабул қилинди.

Вазирлар маҳкамасининг "1993-1994 йилларда янги ерларни ўзлаштириш ва қадимдан суғориладиган ерларни таъмирлашга доир шошилинч чоралар тўғрисида" ги қарори.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси "Сувдан фойдаланиш тўғрисида (1993й), "Ер солиги тўғрисида" (1993йил 6 май), "Ўзбекистон Республикасининг ер кодекси"(1998 йил 30 апрель), "қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида, (1998) "Фермер хўжалиги

тўғрисида", "Дешқон хўжалиги тўғрисида" (1998) қонунлари шулар жумласидандир.

Ушбу қонун ва қарорлар асосида қишлоқ хўжалигида туб ишловлар амалга оширилмоқда.

Республикамизнинг умумий ер майдони 1993 йил 1 январдаги маълумот бўйича 44787, 7 минг гектар, шундан суғориладиган майдон 4 мил. 3 минг гектар ёки умумий майдоннинг 9, 3% ни ташкил қилади.

Суғориладиган ерлардан олинadиган маҳсулотлар умумий қишлоқ хўжалигидан олинadиган маҳсулотларнинг 95% ни ташкил этади. Шунинг учун суғориладиган ерлардан самарали фойдаланиш уларни унумдорлигини ошириб бориш, ҳар бир гектар ердан қафолатланган юқори сифатли арзон маҳсулот олиш муҳим муоммо бўлиб қолмоқда. Бу муомаларни шал қилишда мелиорация фанининг аҳамияти жуда катта. Чунки суғориладиган ерларнинг 55-60% шўрланган ва ботқоқланган, 50% эрозияланган 10-12% гипсли, корбонатли, тупроқлардан иборат. Шу билан бирга суғориладиган ерлар таркибида жуда унимсиз қум ва қумлоқ, тошлоқ, шагал тупроқлар ҳам кенг тарқалган. Юқорида кўрсатиб ўтилган ерлардан унимли фойдаланиш учун мелиорация тадбирлари зарурий омиллардир.

Тарихий маълумотларга қараганда Ўрта Осиёда Эрамаздан олдинги IX-VIII асрлардаёқ суғориш мелиорацияси бўлган. Бунга мисол қилиб Бактрия, Хоразим, Сўғдиёна давлатларида катта суғориш ишлари, суғориш тармоқлари, сув тўплаш иншоатлари қурилганлиги маълум.

Бу воқеаларда фақат суғориш каналлари эмас балки улар зовур қазиб сизот сувларини қамайтириш, шаҳар ва қишлоқларни тоза сув билан таъминлаш учун қувурлардан фойдаланиш йўллари билишган.

Лекин бизнинг давримизгача бу суғориш ва зах қочилиш иншоатларини барчаси етиб келмаган, чунки бу воқеаларда бўлган ўзаро улишлар ва четдан келган босқинчилар томонидан харобага айлантирилган.

Туб аҳолилар томонидан бузилган ва харобага айлантирилган суғориш иншоатлари яна тикланиб фойдаланилган.

қадимги суғориш иншоатларининг харобага айланишнинг сабабларидан бири табиғатнинг таъсири остида ҳам юз берган Масалан: қучли зилзила қучли шамол ва довуллар, сел оқими, қўчма қумларнинг босиши ва ҳоказолар. Бу оқибатларга қарши кураш ёки олдини олиш қийин бўлган.

Энг муҳими қадим замонларда дешқончилик суст, ўз ҳолича ривожланган.

Ўрта Осиёда мелиорация бўйича илмий ишлар 19 асрнинг охирида бошланди. Бу ерда мелиорация бўйича илмий ишлар билан

шугулладиган Туркистон тажриба станцияси ташкил этилди. Кейинчалик эса Мирзачул Андижон тажриба станциялари ташкил этилди. Буларга 1930 йилларданг сўнг эса Бухоро, Самарқанд, Хоразм ва Фарғона суғориш тажриба станциялари қўшилди.

Хозирги пайтда Республика вилоятларида сув хўжалиги ишлари билан шугулладиган илмий текшириш институтлари (ЎзПИТИ), (Ирригация илмий тадқиқот институти) уларнинг тажриба станциялари ва филалари фаолият кўрсатмоқда.

Мелиорация фанининг ривожланишига А. Н. Костяков, Л. П. Розов, В. Д. Журинов, В. А. Ковда, В. С. Малигин, Н. А. Беседнов, Н. Ф. Беспалов, А. С. Робочиев, Ф. Рахимбоев, қ. Мирзажанов, Х. Ахмедов ва бошқа олимлар катта хисса қўшганлар.

Хозирги пайтда Ўзбекистонда 180 минг км хўжаликлараро каналлар 92 минг гидротехник иншоотлар, 230 минг км хўжалик каналлари, 120 минг км - коллектор - зовур тармоқлари, 35- сув омбори мавжуд.

Мелиорация туфайли суғориладиган ерлар 4 млн 3 минг гектар етказилди. Фақатгина 1965 йилдан 1995 йилгача ёки 30 йил ичида 1 мил. 600 минг гектар ер ўзлаштириб қ-х оборотига киртилди.

Янги ерлар Мирзачўл, қарши, Шеробод, Жиззах чулларини Бухора, Фарғона ва бошқа вилоятларидаги бўш ерларни ўзлаштириш эвазига амалга оширилди.

Республикамиз аҳолисини йилдан-йилга ўсиши янги ерларни ўзлаштиришни тақоза этади. Шунинг учун ҳам Вазирлар маъкамасининг қарори билан 2000 йилгача жумхуриятимиз бўйича 550-570 минг гектар ерни ўзлаштириш мўлжалланган.

Янги ўзлаштирилган ерлар асосан шўрланган ва ботқокланган тупроқлар бўлиб улар қишлоқ хўжалик экинларини ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига кучли таъсир кўрсатади.

Республикамизда шўрланган ва ботқокланган ерлар билан бир қаторда шамол ва сув эрозиясига учраган сел оқими, қум кучишга моил ерлар кенг тарқалган. Табиатнинг бу ходисалари натижасида ҳам жуда кўп қишлоқ хўжалик экинлари зарарланади ва натижада ҳосил камаяди. Бундай табиий ноқулай жараёнларни олдини олиш ва тупроқ унумдорлигини кўпай-тиришда мелиорациянинг ашамияти жуда катта.

Ернинг ноқулай табиий шароитини (иқлим, тупроқ, гидрология ва гидрогеология шароитларини) тубдан яхшилашга қаратилган ҳам қишлоқ хўжалик мелиорация фани дейилади.

Мелиорация-лотинча яхшилаш демакдир. Мелиорациянинг асосий вазибалари 2 га бўлинади.

1. Суғориш мелиорацияси.

2. Зах қочирш мелиорацияси.

Зах қочириш мелиорацияси асосан тупроқда тупланган ортиқча сувларни (нам) чиқариб ташлаш учун хизмат қилади.

Сугориш мелиорациясининг вазифаларига қуйдагилар қиради:

1. Сугоришни ривожлантириши, учун ер усти сувларини ростлаш ва қўшимча сув манбаларини қидириши.
2. Сугориладиган ерларда шўрланиш ва ботқоқланишни олдини олиш шамда уларга қарши кураши.
3. қўриқ ва бўз тупроқларни ўзлаштириши.
4. Ерларнинг иқлим шароитини яхшилаш, шамол ва гармсел, тупроқ эрозияси, сел оқими, қумларни қўчишига қарши курашиши.

Махаллий жойларнинг иқлим тупроқ, ер усти ва сизот сувлари режимини яхшилаш мелиорациянинг асосий объектларидир.

Бу объектларни ноқулай шароитларини яхшилаш бўйича мелиорация қуйдаги турларга бўлинади.

1. Гидротехник мелиорацияси бунда сув омборлари, сугориш тармоқ-лари, сув чиқариш иншоотлари, коллектор-зовур тармоқлари ва селга қарши иншоотларни лойицалаштириши ва қўриқли ишларини амлга оширади.

2. Сув-хўжалик мелиорацияси: бу сугориш ва зах қочириш иншоотларидан тўғри фойдаланиш, сувдан самарали тежаб-тергаб фойдаланиш, сув исрофгарчилигига қарши курашиши каби тадбирларни ўз ичига олади.

3. Агротехник мелиорацияси; бунда агротехник тадбирларни ўтказиш йўли билан микроиқлим, тупроқ хоссаси ва сизот сувлар тартиби яхши-ланади. Бу тадбирларга ер текислаш, ихотазорлар барпо қилиш чуқур шудгорлаш, юмиштиш, тилмалаш, ерга ўз вақтида юқори сифатли ишлов бериш, тупроқ таркибидаги зарарли тузларни ва химиявий моддаларни ювиш тадбирлари қиради.

4. Биология мелиорацияси; бунда тупроқнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун турли органик моддалар солиши (гунг, лигнин, майдаланган гўзапоя, органик чиқиндилар) ва беда экин иштирокидаги илмий асосланган алмашлаб экин, туз таъсирига чидамли экинлар, тупроқ таркибидаги захарли моддаларни қўпроқ ўзига суриб оладиган экинларни, тез ўсиб ерни қоплаб буғланиш ва туз тупланишини камайтирадиган экинларни экин ва бошқа тадбирлар қиради.

5. Химиявий мелиорация: бунда химиявий бирикмалар қўчиши йўли билан ноқулай тупроқ хоссалар яхшиланади. Бунда нордон тупроқларни оцоклаш, шўртобли тупроқларни гипс, фосфогипслаш, зичлашган тупроқлар дондорлигини ошириш учун К-4, К-9 тупроқни шамол эрозиясидан сақлаш учун эса ССБ химиявий бирикмаларни сепиши тадбирлари қиради.

6. Механик мелиорация; тупроқ юзасида тўпланган тузларни механик усуллар ёрдамида туплаш ва далалардан ташқарига чиқариш, тупроқни турли чиқиндилардан тозалаш, қўчма қумларни механик усуллар билан мустақкамлаш, механик таркиби оғир тупроқларни қумлаш тошлоқ ерларни устига тупроқлар солиши каби тадбирларни ўтказилади.

Хар бир жойнинг табиий ва хўжалик шароити щисобга олиниб битта ёки бир нечта мелиорация тури қўлланилиши мумкин.

Саволлар:

1. "Ўзбекистон Республикасининг ер кодекси" нинг 14 моддасидаги "Ер мониторинги" нима?
2. "Сув фонди ерлари"га қандай ерлар қиради?
3. Агротехниканинг асосий вазифаси нима?
4. Иқлимни мелиорация қилиши мумкинми? 5. Сув таминости билан қайси мелиорация тури ишгулланади?

2-МАНВЗУ: Янги ва қадимдан суғориладиган минтақаларда суғориш тизимлари.

Режа:

1. Суғориш тизимлари тушунчаси.
2. Суғориш тизимлари турлари.
3. Тизимни техник ҳолатига баҳо бериш.
4. Суғориш тизимларини қабул қилиш ва улардан фойдаланиш.
5. Тизимларда сув исрофгарчилиги ва унга қарши кураш.

Адабиётлар: 3, 4, 5.

Суғориш тизимлари мураккаб сув-хўжалик мажмуаси бўлиб, у икки таркибий қисмдан иборат:

1. Суғориш тармоқлари.

2. Коллектор-зовур тармоғи.

Суғориш тармоқлари сувни сув манбаидан суғориладиган пайкалларгача ташиб келтириш ва пайкалга тенг тақсимлаш учун шизмат қиладиган воситалардир. Коллектор-зовур тармоқлари эса пайкалдаги ортиқча сизот сувларни ташқарига чиқариб ташлаш учун хизмат қилади. Агар суғориш тизими бир неча хўжалик худудида фаолият кўрсатаётган бўлса, бундай тизимлар хўжаликлараро суғориш тизими, агар бир хўжалик худудида бўлса хўжалик суғориш тизими дейилади.

Суғориш тизимлари қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: бош сув олиш иншооти, магистрал канал, хўжаликлараро сув тақсимлаш каналлари, хўжалик сув тақсимлагичи, участка сув тақсимлагичи, карта ичидаги суғориш тармоқлари (муваққат ариқ, ўқарик, суғориш эгатлари, поллари ва шолчилик чеклари), улардаги барча сув ўлчаш-тақсимлаш иншоатлари, насос станциялари, суғориш ва ёмғирлатиб суғориш машиналари ва агрегатлари, бирламчи ва гуруҳ зовурлари, коллектор ва магистрал коллекторлар, қудуқлар ва тик зовурлар каналлар ва далалар атрофидаги, ишота дарахтлари, кўприклар, хўжаликнинг гидромелиоратив гуруҳи, уларнинг бинолари, устахоналари, омборхона ва машина-трактор парки, алоқа ва электр линиялари ва бошқалар.

Суғориш тармоқлари фойдаланиш муддатларига кўра доимий (2 йил ва ундан ортиқ муддат) ва муваққат (бир суғориш ёки мавсум давомида) бўлиши мумкин. Шунингдек, очиқ ва ёпиқ (эгиловчан шланглар, қаттиқ ва ярим қаттиқ қувурлар) шолатида қўлланилади. Сув манбаи суғориладиган пайкалдан юқорида жойлашган бўлса сув ўз оқими билан ва аксинча бўлса, машина ёрдамида узатилади.

Хўжаликни қандай соцага ихтисослашганлигига кўра суғориш тизимлари ўзига хос хусусиятга эга бўлади. ва қуйидагича тизимлар ажратиб кўрсатилади: сабзавотчилик, шолчилик, галлачилик, қатор оралари ишланадиган экинлар учун, боғдорчилик ва бошқалар. Шунингдек, махсус суғориш тизимлари шам ажратилиб кўрсатилади. Бундай тизимлар ишлаб чиқариш жараёнида шаклланаётган чиқинди сувлардан фойдаланишга мўлжалланган.

Суғориш тизимларининг техник шолатини кўрсатувчи асосий катталиқ бу унинг фойдали иш коэффициентидир (ФИК) . Суғориш тармоғининг ФИКи унинг охиридаги сув сарфини (масалан 810л/с) бошидаги сув сарфига (1000л/с) нисбати орқали топилади.

$к Q_{ох} / Q_{бош} к 810/ 1000 к 0, 81.$

Хўжалиқ суғориш тизимининг ФИКи (хст) эса хўжалиқ сув тақсимлагичининг ФИКини (хт) участка сув тақсимлагичининг (ут) шамда муваққат ариқнинг ФИКи (ма) ларига кўпайтириш йўли билан аниқланади:

$хст к хт ут ма .$

Хўжалиқлараро суғориш тизимининг ФИКи (хаст) хўжалиқ-лараро тақсимлаш каналининг ФИКини (хат) хўжалиқ суғориш тизимининг ФИКига (хст) кўпайтириш йўли билан аниқланади.

хаст к

Суғориш тизимлари техник шолатига кўра инженерлик (0, 85-0, 95), ярим инженерлик (0, 65-0, 75) ва ноинженерлик (<0. 5)

типларида бўлиши мумкин. қадимдан суғориладиган минтақаларда ноинженерлик ва ярим инженерлик типидеги, янгидан ташкил этилган гидромелиоратив тизимларда инженерлик суғориш тизимлари кенг тарқалган.

Карта ичидаги муваққат суғориш тармоқлари кундаланг (нишаб-лиги 0, 008 дан катта жойларда) ва бўйлама (нишаблиги 0, 002 дан кичик жойларда) схемаларда жойлаштирилади. Нишаблиги ўртча ерларда эса у ёки бу схема қўлланилади.

Карталарнинг қулай шакли тўғри тўрибурчак ва айрим шолларда тўғри трапеция шакллариدير. Унинг эни 500-600м ва узунлиги 800-1000 м бўлиши мақсадга мувофиқ. Сабзавотчилик хўжалиқларида карталарни мўътадил шажми 8-10 га, пахтачиликда 20-25 ц ва ундан ортиқ, кучли шамолли зоналарда 4-5 га.

Суғориш тизимларини лойищалаштириш махсус лойища институтлари томонидан бажарилиб, лойищалаш учун вазифа (топширик) хўжалиқ томонидан тузилади. Топширик-вазифада қуйидагилар кўрсатилади: лойищалаш учун асос, суғориш тизимини қуришдан мақсад (суғориш), қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг йўналиши, хўжалиқ юришти тури (дещқон, фермер, ширкат хўжалиги ва б.), тизим худудини ташкил қилиш томоиллари, лойищалаштириш муддати ва қурилиш олиб боровчи ташкилот. Топширик юқори ташкилотлар томонидан тасдиқланади. қурилиш комплекс шолда махсус ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Сув - хўжалиқ объектини ёки уни бир қисмини қабул қилиш махсус давлат комиссияси томонидан амалга оширилади. Комиссия қурилган объектни ўлчаш ва таққослаш орқали кўриб чиққандан сўнг б босқичда қабул қилишга ўтади.

Суғориш тизимларида сув-ўлчаш ва тақсимлаш ишларини олиб бориш учун диспетчерлик ва гидрометрик хизмат ташкил қилинади. Хўжалик суғориш тизими хўжалик томонидан, хўжаликлараро тизимлар эса туман ёки вилоят сув хўжалиги ва мелиорация бошқармалари томонидан тозаланади ва таъмирланади.

Суғориш тизимларида бўладиган сув исрофгарчилигига қарши курашда сув-хўжалик, агротехник ва гидротехник тадбирлар қўлланилади. Асосий тадбирлар: сувдан режали фойдаланиш, суғоришни йириклаштирилган участкаларда ташкил этиш, суғориш тизимларини такомиллаштириш ва қайта қуриш, каналлар ўзанига фильтрацияга қарши тушамалар ётқизиш, ёпиқ суғориш тармоқларидан фойдаланиш, сувдан кечаю-кундуз фойдаланиш, сув керак эмас вақтларда тизимга сув беришни тўхтатиш ва бошқалар.

Каналларда сув исрофгарчилигига қарши кураш учун канал узани зичлаштирилади, полимер пленкалар тўшалади, ёпиқ суғориш тармо-гидан фойдаланилади, лоток тизими қўлланилади, канал ўзанига темир - бетон плиталар тўшалади, асфальт, бетон, битум ётқизилади.

Каналларни сув ўтказиш қобилиятини ошириш учун улар уз вақтида лойқа ва бегона ўтлардан тозаланиши ва таъмирланиб турилиши лозим. Инженерлик типигаги сув тақсимлаш гидротехник иншоатлардан кенг фойдаланиш яхши самара беради.

Суғориш далаларда эса суғориш техникаси элементларини тўғри танлаш, ёпиқ сув тақсимлаш шланглари ва қувурлардан шамда сув тақсимлаш машиналари ва агрегатлари шамда суғоришни тежамли усулларини кенг жорий этиш билан сув исрофгарчилигини кескин камайтириш мумкин.

Саволлар:

1. Суғориш тизимларини таққосланг.
2. Суғориш тармоқларининг сув ўтказиш қобилиятини аниқлаш.
3. Шоличилик суғориш тизимларини таърифланг.
4. Чикинди сувлардан фойдаланиладиган махсус суғориш тизимларини таърифланг.
5. Суғориш тизимларида гидрометрик ва диспетчерлик хизматлари
6. Муваққат суғориш тармоқларида сув ўлчаш.
7. Суғоришни ташкил этиш ва ўтказиш.

3-Мавзу: Номавсумий даврдаги суғориш турлари. қишлоқ хўжалик экинглари суғориш режими.

Режа:

1. Номавсумий даврдаги суғориш турлари.
2. Суғориш режимини белгиловчи омиллар.
3. Мавсумий суғориш меъёри ва умумий сувга бўлган эштиёж.
4. Суғориш меъёри ва уни шисоблаш.

Адабиётлар: 3, 4.

Марказий Осиё республикалари худуди ёгингарчилик миқдори, вегетация даври давомийлиги, иқлим элементларига кўра 3 та иқлим зонасига бўлинган. Шимолий иқлим зонаси ўз ичига Хоразм, қорақалпоғистон, Тошкент ва Самарқанд вилоятларининг шимолий тоғли худудларини ҳамда Жанубий қозоғистон вилоятини олади. Жанубий иқлим зонаси Сурхондарё, қашқадарё ва Навой вилоятининг жанубий худудлари ҳамда Тожикистон ва Туркменистоннинг пахтакор худудларини олади. қолган худуд эса Марказий иқлим зонасини ташкил этади.

Иқлим ва тупроқ шароитларининг турлича бўлиши бу минтақа-ларда новегетацион даврда у ёки бу суғориш турларини куллашни тақоза этади. Республика шароитида октябрдан то апрель ойига қадар қуйидаги суғоришлар ўтказилади: 1. Шудгордан олдин суғориш.

2. Шўр ювиш мақсадида суғориш. 3. Нам тўplash мақсадида суғориш. 4. Экин экишдан олдин суғориш. 5. Чигит суви бериш. 6. Совук уришга қарши суғориш.

Шудгордан олдин суғориш. Бедапоярлар, галла, маккажухори экинларидан бушаган далаларни шудгорлаш даврида тупроқ намлиги хаддан ташқари камайиб кетади. Намлиги муътадил булмаган тупроқни шудгор қилишда ерга сифатсиз ишлов берилади (катта-катта кесаклар кучади), қишлоқ хўжалик машиналарига тупроқ катта қаршилиқ курсатади. Шу сабабдан бундай тупроқлар шўр ювишдан олдин эски эгатлар орқали ёки бостириб суғорилади. Суғоришлар тупроқни майин хайдалишини таъминлайди. Бундай суғоришлар шудгордан 10-12 кун олдин энгил механик таркибли тупроқларда 800-900 м³/га, ўртача ва оғир механик таркибли тупроқларда 1000-1200 м³/га меъёрда ўтказилади. Бу суғориш меъёри тупроқни устки, хайдаладиган қатламини тўлиқ намиқтиришга етарли ҳисобланади. Ер етилиш билан тупроқ керакли чуқурликда хайдалади.

Шўр ювиш мақсадида суғориш. Ўзбекистондаги суғориладиган майдонларнинг деярли ярмиси хар хил даражада шўрлангандир. Тупроқ таркибидаги ортикча тузлар ўсимликлар-га зарарли таъсир кўрсатади - ўсимлик яхши ўсиб - ривожланмайди ва ҳосилдорлик кескин камайиб кетади. Шўрхоқ ерларда ўсимлик деярли ўсиб ривожланмайди. Тупроқ таркибидаги тузни йўқотишнинг энг асосий бевосита тадбири бу шўр ювишдир. Шўр ювиш самарадорлиги уни ўтказиш муддати, шўр ювиш меъёрларини тўғри танлаш, тупроқни шўр ювишга қандай тайёрланганлиги, шўр ювиш усуллари кабиларга боғлиқ.

Илмий тадқиқот муассасаларининг тавсияларига кўра қумлоқ, энгил соз таркибли кам шўрланган ерларда тупроқ 1-2 марта 1500-2000 м³/га меъёрда, лой тупроқли кам шўрланган ерлар 2 марта 2500 м³/га меъёрда,

оғир лой тупроқли ўртача шўрланган тупроқлар 2-3 марта 3000-3500 м³/га меъёрада, оғир механик таркибли кучли шўрланган ерлар 4 марта 4000 м³/га умумий меъёрада ювилади.

Тупроқ шўри кузги шудгордан сўнг - куз ва эрта киш ойларида ювилса яхши самара беради. Хоразм ва Коракалпогистонда шўр ювишнинг кулай муддатлари 1-10 декабрь ва кўшимча февраль охиридан 1-10 апрелгача

бўлган муддат щисобланади. Мирзачўл ва Марказий Фарғонада 25-31 декабргача, Бухоро, Сурхандарё ва кашқадарёда 15-20 январгача булган муддат кулай щисобланади.

Шўр ювиш чекларининг катталиги: яхши сув ўтказувчан жойлар-да 0, 05 - 0, 08 га, яхши текисланган оғир механик таркибли тупроқларда 0, 20 - 0, 25 га ва ўртача шароитларда 0, 10 - 0, 15 га.

Нам тўплаш мақсадида суғориш. Жанубий иклим зонасида ва сизот сувлари чуқур жойлашган ерларда киш-бахор ойларида ёгиннинг кам булиши тупроқда керакли даражада нам тупланмаслигига, бу эса экишдан сўнг қийгос кўчатлар олмасликка олиб келади. Шу сабабдан бундай минтақаларда февраль ойи ва март ойининг бошларида нам тўплаш мақсадида суғоришлар ўтказилади.

Нам туплаш учун суғориш меъери (М) С. Н, Рижов таклиф этган қуйидаги ифода ёрдамида щисобланади.

$$M \text{ қ } P - (H \text{ қ } K \text{ х } O)$$

Бунда: P - Тупроқнинг ЧДНС, м³/га:

H - Суғориш арафасида тупроқнинг амалдаги нам захираси, м³/га.

K-Ёгингарчилик щисобига тупланадиган сув миқдори коэффиценти (0, 5):

O - Суғоришдан экин эккунга қадар тушадиган ёгин миқдори, м³/га:

Нам тўплаш мақсадида суғориш меъёрлари қуйидагича:

- *енгил механик таркибли тупроқларда 1000-1200 м³/га:*

- *ўртача механик таркибли тупроқларда 1200-1500 м³/га:*

- *оғир механик таркибли тупроқларда 1800 - 2000 м³/га:*

Бундай суғоришлар бостириб ёки эгатлар орқали ўтказилади.

Экишдан олдин суғориш. Тупроққа бащорда бир қанча марта ишлов берилганда, бащорни иссиқ келиши ва шамоллар таъсирида тупроқнинг юқориги қатламида экиш давригача намлик кескин камайиб кетиши мумкин. Унинг захирасини ошириш мақсадида кашқадарё, Бухоро, Сурхондарё вилоятларида экишдан олдин суғориш ўтказилади. Бундай суғоришлар экишдан 20-22 кун олдин ёппасига бостириб ёки эгатлар орқали ўтказилади. Суғориш меъёри оғир тупроқларда 1500-1600 м³/га, кумлоқ ва енгил суглиник тупроқларда 1000-1200 м³/га.

Сувни буғланишга исрофгарчилигини камайтириш учун ер етилиши билан чизелланади ёки культивация қилинади, борона босилади.

Чигит суви бериш. Экиш даврида хаво шарорати кескин ортиб кетиши, шамолларнинг кучайиши, тупрокни бир неча марта агдариб ишланиши натижасида энг юқори қатламда намлик кескин камайиб кетиши мумкин, қайсики бундай ерларда кийгос кучатлар олмасликка, олабулалikka олиб келади. Шу сабабдан бундай шароитларда экишдан сўнг чигит суви берилади. Бунинг экиш билан биргаликда қатор оралаб, 10-12 см чуқурликда эгат олиб кетилади ва шу эгатларга сув берилади. Енгил механикавий тупроқларда 700-800 м³/га, ўртача ва оғир механик таркибли тупроқларда 800-900 м³/га меъёра жуда эштийкорлик билан ўтказилмоғи лозим. Тупроқ етилиши билан қатор оралари юмшатилади.

Совиқ уришига қарши кураш. Эртаги экинлар кўчати экилгандан сўнг ёки мевали дарахтлар гуллаши даврида кескин совуқ уриши шоллари кузатилади. Совуқ уриши таъсирини камайтириш учун зудлик билан суғориш ўтказилиши мумкин. Бунда, суғориш тупроқ шароратини ва ерга яқин қатламдаги шаво хароратини бир мунча оширади.

кишлоқ хўжалик экинларини суғориш режими деганда биз ўсимликларнинг ривожланиш фазаларига кўра суғориш сонини аниқлаш, суғориш ва мавсумий суғориш меъёрларини ва мўтадил суғориш муддатларини белгилашни тушунамиз.

кишлоқ хўжалик экинларининг сувга бўлган талаби иқлим зоналари, тупроқ шароитлари, сизот сувлар чуқурлиги ва уларнинг минераллашганлик даражаси, парвариш қилинаётган экин тури ёки навининг биологик хусусиятлари билан аникланади.

Экинларни суғориш режимини тўғри белгилаш учун Ўрта Осиё территорияси куйидаги иқлим ва гидрогеологик зоналарга бўлинган.

Шимолий иқлим зонаси ўз ичига қорақалпоғистон, Хоразм вилояти, Тошкент ва Самарқанд вилоятларининг, шимолий тоғ олди районларини олади. Бу ерда вегетация даври 200 кундан ошмайди, йиллик ўртача харорат қ 12, 5⁰С, июлда 25-26⁰С, апрель-октябрда температуралар йигиндиси 3800-3900 ⁰С. Буғланиши эса 1500 мм.

Марказий иқлим зонаси эса уз ичига Фаргона водийси, Тошкент вилояти, Сирдарё, Самарқанд вилоятларини, Бухоро, қашқадарё ва Сурхандарё вилоятларининг шимоли туманларини ўз ичига олади. Бу ерда вегетация даври 200-220 кун, температуралар йигиндиси 4000-4200⁰С, йиллик уртача температура 12, 5-13, 5⁰С, июлда -26-30⁰С, буғланиш 1500-1700 мм.

Жанубий иқлим зонасида Бухоро, қашқадарё, Сурхондарё-вилоятлари, Туркменистон ва Тожикистон Республикалари жойлашган. Бу ерда вегетация даври 240-260 кун, температуралар йигиндиси 4600-5000⁰С, йиллик ўртача температура -14, 5-15⁰С, июлда 32-33⁰С, буғланиш эса 1800-2000 мм.

Хар бир иклим зонаси уз навбатида гидрогеологик районларга булингандир.

Биринчи гидрогеологик район ўз ичига сизот сувлари 3-4 м чуқурликда жойлашган буз тупроқларни олади. Бу ерда Кқ1.

Иккинчи гидрогеологик район сизот сувлари 2-3м чуқурликда жойлашган корамтир буз ва ўтлоқи тупроқларни ўз ичига олади. К-0, 85.

Учинчи гидрогеологик район эса сизот сувлари 1-2 м чуқурликда жойлашган утлоқи тупроқларни уз ичига олиб, бу ерда К-0, 60.

Тўртинчи гидрогеологик район сизот сувлари 1 м гача чуқурликда жойлашган бўлиб уларга утлоқи боткоқ, боткоқ тупроқлар мисол бўлади. К-0, 40.

Шимолий иклим зонасида ғўзани 1-2-0 ёки 1-3-0 схемада 3-4 марта суғориш кифоя қилса, марказий иклим зонасида 2-3-0 ёки 2-4-1 схемада 5-7 марта, жанубий иклим зонасида эса 1-5-1 ёки 2-6-1 схемада 7-9 марта суғориш кифоядир.

~ўзани суғориш сони гидрогеологик районларга шам боғлиқ бўлиб, IV гидрогеологик районда 3-4 марта суғорилса, I районда суғориш сони бир мунча кўпайтирилади.

Мавсумий суғориш меъёри бу 1 га майдонга 1 мавсум давомида бериладиган сув миқдоридир. У қуйдаги ифода ёрдамида аниқланади:

$$M_n \text{ қ } E - 10aP - (W_n - W_k) - W_{г}, \text{ м}^3/\text{га}.$$

Бу ерда: E- жами сувга булаган талаб, м³/га

P - ёгин миқдори, мм, 10 - мм ни м³/га га айлантирувчи кўпайтирув чи; а - ёгин сувларидан фойдаланиш коэффиценти (шимолий ва марказий иклим зонаси -0, 8-0, 9; жанубий 0, 4-0, 6) ; W_n ва W_k - вегетация бошидаги ва охиридаги тупроқнинг нам захираси, м³/га;

W_г-сизот сувлардан усимлик фойдланадиган миқдор, м³/га.

Жами сувга булган талаб қуйдагича аниқланади.

$$E_{к} \text{ У } K_{у} \text{ З } K \text{ і}$$

Бу ерда У - режалаштирилган хосилдорлик, ц/га;

K_у - сувга бўлган талаб коэффиценти, м³/га.

K - гидрогеологик коэффицент, (1-0, 4)

З - зоналик коэффиценти(шимолий-0, 85;марказий 1, 0; ва жанубий зонада -1, 15) .

г - серунум ерлар учун тузатиш коэффиценти(0, 90-0, 92)

Умумий сувга бўлаган талабнинг 65-70% ини ўсимлик транспирациясига сарфлайлди ва 30-35 % и буғланишга сарфланади.

~ўза гуллашгача умумий эштиёжини 20-25 % ини сарфласа, гуллашмева туплаш фазасида 55-65% ва пишиш даврида 15-20% ини талаб қилади.

Мавсумий суғориш меъёри иқлим зоналари ва суғориш усулларига шам боғлиқдир.

Бир гектар ерга бир марта суғоришда бериладиган сув миқдори суғориш меъёри дейилади. Суғориш меъёрини тўғри белгилаш учун тупроқни нам сизимини суғоришдан олдинги тупроқнинг йўл қўйиладиган куйи намлигини, щисобий қатлам қалинлиги ва тупроқнинг хажмий массасини билиш зарурдир ва шунингдек сувни суғориш вақтида буғланишга сарфланишини билиш керак.

Суғориш меъёри куйидаги ифода ёрдамида аниқланади:

$$m \text{ к } (A - B) \times h \text{ к к, м}^3/\text{га.}$$

Бу ерда А- Тупроқнинг нам сизими, хажмга нисбатан % ;

В-Суғоришдан олдинги тупроқнинг намлиги, хажмга нисбатан %;

h - щисобий қатлам қалинлиги, м

к - суғориш вақтида сувни буғлашига йуқолиши (5-10%)

Щисобий қатлам қалинлиги ғўза учун куйидагичадир: гуллашгача 50-70 см, гуллаш-мева тўплаш даврида -70-100см ва пишиш даврида 100 см.

Суғориш меъёри иқлим зоналарига, тупроқ-гидрогеологик шароитларга боғлиқдир. Масалан, енгил тупроқларда у 700-800 м³/га ни ташкил қилса, оғир тупроқларда 1000-1200 м³/га га етади. Енгил тупроқларда экинларни оз нормада тез-тез суғориш керак бўлса, оғир тупроқларда, катта нормада камроқ суғориш керак. Шўрланган ерларда эса суғориш меъёри 20-25% га, мавсумий суғориш меъёри 25-30% га қўпайтирилади.

Саволлар:

1. Шудгордан олдин суғоришни ўтказиш техникаси.
2. Нам тўплаш мақсадида суғориш техникасини таърифланг.
3. Экиндан олдин суғориш техникаси.
4. Чигит суви бериш техникаси.
5. Иқлим зоналари ва гидрогеологик районларга кўра суғориш режими (суғориш сони, меъёри) қандай ўзгаради?
6. Суғориш схемаси нима?
7. Тупроқ шароитларига кўра суғориш режими қандай ўзгаради?
8. Шўрланган ерларда суғориш режимини ўзига хос хусусиятлари.

4-Мавзу: қишлоқ хўжалик экинларини суғориш усуллари ва техникаси.

Режа:

1. қишлоқ хўжалик экинларини суғориш усуллари ва техникаси.
2. Суғориш усуллари ва техникасига куйилган талаблар.
3. Сув таксимлаш усуллари.

Адабиётлар: 3, 4.

қишлоқ хўжалик экинлари куйидаги усулларда суғорилади:

1. Тупроқ сатицидан суғориш:	3. Тупроқ остидан суғориш:
2. Ёмғирлатиб суғориш:	4. Томчиллатиб суғориш.

катор оралари ишланадиган экинлар (ғўза, каноп, лавлаги, макка-жухори, ок жухори, сабзавот, полиз экинлари ва бошкалар) эгат олиб суғорилади. Бошоқли дон экинлари ва бир йиллик шамда кўп йиллик утлар пол олиб бостириб суғорилади. Шоли эса чек олиб бостириб суғорилади.

Эгатлаб суғоришда эгатларнинг узунлигини, бир эгатга бериладиган сув сарфини, уларга сув тақсимлашда кулланиладиган материалларни тўғри танлаш жуда катта ащамиятга эгадир.

Эгатларга сувни чим, қоғоз-салфетка билан тақсимлашда хар бир эгатга сувни бир хилда тақсимлаш имконияти булмайти. Сифон - найлардан, эгилувчан суғориш шлангларидан, тупрок остидан сув тақсимлаш усулларидан фойдаланиш йўли билан сувчининг иш унумини ошириш ва барча эгатларга бир хилда сув тақсимлаш мумкин. Агар эгатга чим ёки қоғоз салфетка ёрдамида сув тақсимланса 1 сувчи 1 га ерга 3, 5-4 соат сарфласа, сифон-найлардан фойдаланилганда эса 1, 5-2 соат, тупрок остидан сув тақсимлаш усулида эса арзимаган ваكت кетади.

Эгатларнинг узунлиги ва уларга бериладиган сув сирфи жойнинг нишаби ва тупрокнинг сув утказувчанлигига кўра турлича бўлади.

Хар бир аниқ шароит учун эгат узунлигини куйидаги ифода ёрдамида аниқлаш мумкин.

$$l \text{ к } 10000 \times q \times t / m \times d.$$

Бу ерда l - эгат узунлиги, м ; q - сув сарфи, л/с; t - сув бериш давомилиги, соат; m - суғориш меъёри, м³/га d - катор ораси кенглиги, м.

Бир эгатга бериладиган сув сарфи эса куйидаги ифода ёрдамида тахисобланади: $q \text{ к } 1,28 \text{ } ih^2$.

Бу ерда q - сув сарфи, л/с; 1, 28 - доимий сон ; i - жой нишаблиги (эгат туби нишаблиги) ; h - 1 эгатга бериладиган сув калинлиги, см.

$$h \text{ к } 0,6 \times H - 2,$$

Бу ерда 0, 6 - катор ораллиги, м; h - эгат чукурлиги, см
- дала текислигининг аниқлиги (лойищадан фарки, қ -)

Эгатга сув бериш давомийлиги кам сув утказувчан тупроқларда 24-36 соат, яхши сув ўтказувчанли тупроқларда эса 12-16 соат бўлади. Эгатга сувни узгарувчан оким билан беришда куйидагича амалга оширилади: сув эгат охирига етгунча 0, 5-0, 6 л/с, охирига етганда сарфи 2 баробар камайтирилади.

Эгатга сув тақсимлашни куйидагича механизациялаштириш мумкин: ер остидан сув тақсимлаш, Шаров - Щейкин схемаси бўйича ёпик тизимлардан фойдаланиш ; эгулувчан шланглардан фойдаланиши; дискерт импульсли суғориш тизимини куллаш ва бошкалар. Шунингдек, ППА-165У, КП-250, ТАП-150 машина ва агрегатлари сув тақсимлашни механизациялаштиришга шамда сув исрофгарчилигини камайтиришга олиб келади.

Пол олиб бостириб суғоришда поллар кенглиги 25-30м, узунлиги эса 150-200 м бўлади. Беда 1-йили эгатлаб суғорилади. Шолени суғориш ноинженерлик, ярим инженерлик ва инженерлик типигаги тизимларда амалга оширилмоқда. Ноинженерлик ва ярим инженерлик шолчилик тизимларида чеклар катталиги 0, 05-0, 3 га, инженерлик типигаги тизимларда эса 1-4 га ва ундан каттадир. Инженерлик типигаги тизимларда чеклар кенглиги 200-250м, узунлиги 1000 м гача етмоқда.

Ёмғирлатиб суғориш машина ва агрегатларидан кенг фойдаланиш билан суғоришни янада тўлароқ механизациялаштириш мумкин.

Бунинг учун узоққа ва яқинга отар ёмғирлатиб суғорувчи машина ва агрегатлардан фойдаланиш мумкин (КДУ-55, ДДН-70, ДДА-100МА, "Волжанка", "Фрегат", "Коломно", "Кубань" ва бошқалар).

КДУ - 55 мосламасини иш унуми 0, 28 га/соат, бир мавсумда 40га майдонни суғориши мумкин, ДДН - 70 машинасининг иш унуми 0, 3 га/соат, ДДА - 100МА агрегатиники эса 0, 85 га/соат, бир мавсумда 120 - 150 га, "Волжанка" машинасида 1 мавсумда 70-100 га майдонни суғориш мумкин. "Фрегат" машинаси билан шам шунча майдон суғорилади.

Ёмғирлатиб суғориш енгил кумоқ, мураккаб рельефи, катта нишабли, сув ресурслари кам ерларда яхши самара беради. Эгатлаб суғориш эса шўр ва оғир механик таркибли тупроқлар, саёз жойлашган минераллашган сизот сувлар, суғориш суви минераллашган ва кучли шамоллар бўлиб турадиган худудларда яхши самара беради.

Экинларни тупроқ орасидан суғориш усули барча технологик жараёнларни механизациялаштиришга имкон беради. Бунда кўл меҳнати камаяди, сувдан фойдаланиш коэффиценти ортади, хосилдорлик кўпаяди. Бу усулда суғориш учун 35 - 40 см чуқурликда эгат бўйлаб хар 80-120 см ораликда хар 20 смда тешикчалари булган қувурлар ётқизилади. Сув босим остида берилганда тупроққа шу тешикчалар орқали сув чиқиб уни намлатади. Бу суғориш тизими ёрдамида далага ўғит шам бериш мумкин.

Боғ ва тоқзорларни томчилатиб суғориш усули тоголди минтакалари ва паст текисликларда катта ашамиятга эгадир. Бу усулда суғориш узум хосилдорлигини деярли 2 марта оширади, сув сарфи 2-3 марта камаяди. қувурларни тупроқ устидан ёки орасидан утказиш мумкин шамда уларни дарахтга осиб қўйиш шам мумкин. Хар бир туп атрофида томчилатгичлар урнатилади ва шулар ёрдамида туп ёнига сув томчи холатида тушиб туради.

Кейинги вақтларда Республикада ғўзани суғоришда Исроил технологиясини куллаш синовдан ўтмоқда. Нефтахим фирмасининг томчилатиб суғориш тизими 1994 ва 1995 йилларда қуйи Чирчиқ туманида синовдан утди. Суғориш майдони 196 га. Суғориш меъёри 300 м³/га. Эгатлаб суғоришда мавсумий суғориш меъёри 8225 м³/га.

Томчилатиб суғоришда 3 марта кам. Хосилдорлик эгатлаб суғоришда 28, 4ц/га булса, томчилатиб суғоришда 40 ц/га га тенг булди, яъни фарқ 11, 6ц/га. Сувни тежаш (5510 м³/га) щисобига самара 826 сўм/га га тенг булди. қўшимча хосил щисобига самара 145951 сўмга тенг бўлиб, тизим бўйича салбий самара 1559100 сўмни ташкил этди.

Умумий харажатлар: томчилатиб суғоришда 19388 сўм/га, эгатлаб суғоришда 443, 74 сўм/га. Жорий харажатлар тегишли равишда 200, 64 ва 406, 41 сўм/га тенг бўлади. Томчилатиб суғориш тизимида 1га ерга 1 йилда 70430, 26 сўм капитал маблағ сарфланган.

Хар га майдонни томчилатиб суғоришга утказиш 5000 АқШ доллари хажмида капитал харажат қилишни талаб этади. Орол денгизи регионида суғорилаётган 8млн. га ер учун 40млрд. АқШ доллари талаб этилади. 8 млн. га майдонда ташкил этилажак тизимни жорий харажатлари 2, 5 млрд. долларни талаб этади.

Суғориш техникасига баҳо бериш режа бўйича суғориш меъёри амалдаги меъёрга булинади:

$$\text{ст } k \cdot m_{\text{режа}} / m_{\text{амал}}$$

Хўжаликда сувдан фойдаланиш даражасини белгиловчи катталиқ - бу сувдан фойдаланиш коэффициентидир:

$$\text{СФК } k_{\text{р}} \cdot x_{\text{а}} / P_{\text{б}} \cdot x_{\text{р}}$$

бу ерда $P_{\text{р}}$ - суғориш режасини бажарилиши, % ; $P_{\text{б}}$ - хўжаликга сув тақсимлашни бажарилиши, % ; $x_{\text{а}}$ ва $x_{\text{р}}$ - хўжалиқ суғориш тизими-нинг амалдаги ва режадаги ФИКи.

Саволлар:

1. Экинларни ёмғирлатиб суғориш техникаси.
2. Экинларни тупроқ орасидан суғориш техникаси.
3. Бог ва узумзорларни томчилатиб суғориш техникаси.
4. Исроил технологияси бўйича гўзани томчилатиб суғориш техникаси.
5. Экинларни дискерт-импульс усулида суғориш техникаси.
6. Йириклаштирилган пайкалларда суғоришни ташкил этиши ва ўтказиши.
7. Суғоришларни иқтисодий кўрсаткичларини таққосланг. .

5-МАВЗУ: Ерни мелиоратив ҳолатига табиий ва ирригация хўжалиқ шароитларининг таъсири. Шўрланган тупроқлар. Тузларнинг ўсимликларга таъсири.

Режа:

1. Ер мелиоратив ҳолатига табиий ва ирригация хўжалиқ шароитларининг таъсири
2. Шўрхоқ ва шўрхоксимон тупроқлар.
3. Шўртоб ва шўртобли тупроқлар
4. Тузларнинг ўсимликларга таъсири ва экинларнинг туз таъсирига чидамлилиги.
5. Тупроқ таркибидаги тузларнинг йўл қўйиладиган микдори.

Адабиётлар: 7, 8.

Тупроқ, ер усти ва ер ости сувларининг таркибида асосан кальций (Ca), магний (Mg), натрий (Na), калий (K), кислород (O), хлор (Cl), олтингургурт(S), углород(C), азот(N) . Элементлари бошқа элементларга нисбатан кўпроқ учрайди. Бу элементлар хаво тоғ жинслари ва минераллар таркибида бўлиб сув, шамол, иклим ва биохимик омиллар таъсирида емирилиб тузларни ҳосил қилади.

Табиатда тузларнинг асосий манбалари қуйдагилар шисобланади.

1. Тоғ жинслари ва минералларининг емирилиши.
2. Вулкан отилиши жараёни.
3. Ер юзасига яқин жойлашган гумбаз, тош тузлар (туз конлари)
4. Ернинг туб қатламларидан чиқайтган иўр булоқлар.
5. Биохимиявий омиллар таъсирида тузларнинг пайдо бўлиши (иўрхоқ ва иўртоб ерларда ўсадиган ўсимликларнинг қул ҳосил қилиши ва бу қулнинг таркибида жуда кўп миқдорда натрий хлор ва натрий сульфат борлиги) .

Юқорида кўрсатилган манбалар бўйича ҳосил бўлган тузлар ер усти, ер ости сувлари ва шамол ҳаракати таъсирида ернинг маълум минтақаларига тарқалади.

В. А. Ковда тузларнинг тўпланиш ва шўр тупроқларни пайдо бўлиши жараёнини қуйдаги циклларга бўлади.

1. қуруқликда туз тўпланиши яъни материкларнинг (қитқа) ички қисмларидаги берк (суви океанга қўшилмайди) ўлкаларда тузларнинг тўпланиши.
2. Денгиз яқинида туз тўпланиши: яъни денгиз социлларида ва саёз суви қўлтиқ қиргоқларида денгиз сувларининг тўпланиши.
3. Дельталарда туз тўпланиши: бунда дарё ва сизот сувларининг қуруқликдан олиб келинаётган тузлари ҳамда турли вақтларда денгиз томонидан келаётган тузлар.
4. Ер ости сувларининг буғланишидан туз тўпланиши, бунда ернинг чуқур қатламларидаги иўр сувларни тектоник ёриқлар орқали ер юзасига чиқиши ва буғланиши (каспий денгизга яқин ерлар ва Устюрт платаси) .
5. Антропоген туз тўпланиши, яъни иўр ерларни меъёридан ортиқча сугориши ва сугориши тармоқларидан филтирланаётган сувлар эвазига минераллашган сизот сувларининг кўтарилишидан ҳамда иўр сувлар билан экинларни сугориши оқибатида тўпланаётган тузлар.

Тузларнинг тарқалишида ер усти, ер ости, сизот сувлари ва шамол катта рўль ўйнайди. Табиатда тузлар ер усти ва ер ости, сизот сувлари билан биргаликда тарқалади.

Тузларнинг сувлар билан тарқалишда жойнинг рельефи, геологик тузилиши, тупроқ грунтнинг сув ўтказиш хоссаси ва бошқа табиий шароитлар катта аҳамиятга эга.

Сув айиргичлар юзасида маълум миқдорда сувда эрийдиган тузлар бўлиб, устига етарли миқдорда атмосфера ёгинлари ёғиб турса тузлар эритмаси 2 йўналишда оқиб боради:

1. Ер юзасидан оқар сувлар билан бирга.
2. Сизот ва ер ости сувлари билан бирга.

Оқибатда сув айиргичлардаги тузлар дарёларга, ундан денгизларга ва океанларга бориб тушади.

Ернинг табиий мелиоратив ҳолати гидрогеологик минтақалар бўйича турлича бўлади.

1. Ер усти сувларининг сингиб кириш минтақасида - қулай мелиоратив ҳолат.

2. Сизот сувларининг сиртга тегиш минтақасида - қисман ноқулай.

3. Сизот сувларининг тарқалиш (буғланиш) минтақасида - ноқулай.

4. Социл минтақасида - тургунсиз мелиоратив ҳолат вужудга келади.

Ернинг мелиоратив ҳолатига салбий таъсир курсатадиган асосий ирригация - хўжалик шарабитларига қуйидагилар киради:

Янги ерларни ўзлаштириш, қишлоқ хўжалик экинларини меъеридан ортиқча суғориш, шўрланган ерларни асоссиз нормаларда шўрини ювиш, экинларни шўр сувлар билан суғориб ва шўр ювиш, суғориш ва коллектор - зовур тармоқларидан нотўғри фойдаланиш уларни ўз вақтида таминланмаслик, суғориладиган ерларни баъзан турли сабабларга кўра фойдаланмасдан ташлаб қўйиш, меъердаги ортиқча ерларга минерал уғитлар ва биоцидларни қўллаш кабилар киради.

Суғориладиган дехқончилик шароитида дастлаб тупроқ шўрланмаган бўлиб, кейинчалик янги ерларни ўзлаштириш ва суғориш жараёнида шу тупроқлар турли даражада (кучсиз шўрланишдан тартиб шўрхоқгача) шўрланиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланишига яроқсиз бўлиб қолади. Бу ходисага тупроқнинг катта шўрланиши дейилади.

Ирригация тармоқларидан ва экинларини катта нормада суғориш натижасида филтритланган сувлар тупроқ - грутининг жуда чуқур қатламларидаги тузларни эритади ва сизот сувларига қўшилиб минераллашганлик даражасини оширади ҳамда унинг жойлашиш сатхини умумий кўтаришга олиб келади.

Натижада сизот сувлари бўғланиб тупроқнинг қайта шўрлантиради ва ботқоқланади ёки шўрланмаган тупроқларда эса фақат ботқоқланиш юз беради.

Ер қатламларида сувда эрийдиган кўп миқдорда тузлари бўлган тупроқларга шўрланган тупроқлар дейилади.

Шўр тупроқлар ер юзасининг қуруқ чўл, ярим сахро ва сахро минтақаларида кенг тарқалган.

Ўзбекистонда шўрланган ерлар майдони 750 минг км² ни ташкил қилади. Республикаимизнинг умумий суғориладиган майдони 4, 3 мил. гектар бўлса шундан 55-60 % шўр ерлар шисобланади.

Шўрланган ерлар икки гуруҳга бўлинади:

1. Шўрхоқсимон ва шўрхоқ ерлар. 2. Шўртоб ва шўртобли ерлар.

Таркибида тузалри оз бўлган (0, 5 - 1, 0%), ер усти (0 - 30 см) қатламида туз тўпланадиган тупроқлар шўрхоқли тупроқлар дейилади.

Таркибида тузлар оз бўлган (0, 3 - 0, 6 %) ва ернинг остки (30 - 100 см)

қатламларида туз тўпланган тупроқлар шўрхоқсимон тупроқлар дейилади.

Ернинг устки қатламларида тузлар жуда кўп миқдорда (2 - 3 дан - 10-30 % гача) бўлган тупроқлар шўрхоқ тупроқлар дейилади.

Шўрхоксимон ва шўрхок тупроқлар ер юзининг кургоқчил минтақаларида шу жумладан Ўзбекистонда кенг тарқалган.

Шўрланган тупроқлар генетик белгилари, морфологик тузилиши, тузли қатламларнинг жойлашиш чуқурлиги, шўрланиш даражаси ва шўрланиш типлари бўйича классификацияларга бўлинади.

Шўрхок тупроқларнинг химиявий таркиби ва морфологик белгиларига кўра қуйдагиларга бўлинади.

Шўл шўрхоқлар, қатқалоқли шўрхоқлар, майин шўрхоқлар, қора шўрхоқлар.

Шўрланган тупроқлар тузли қатламнинг жойлашиш чуқурлигига ва ундаги тузларнинг миқдорига қараб қуйдаги гуруҳларга бўлинади.

1. Шўрланмаган - тузли қатлам 150-200 см чуқурликда бўлиб, тузлар миқдори 0, 3 % дан ошмайди.
2. Қучсиз шўрхоксимон - тузли қатлам 80-120 см чуқурликда бўлиб, тузлар миқдори 0, 3 - 0, 6 % бўлади.
3. Шўрхоксимон - тузли қатлам 30-80 см чуқурликда бўлиб, тузлар миқдори 0, 6 - 1, 0 % бўлади.

4. Шўрхокли - тузли қатлам 5-30 см чуқурликдан бошланиб, таркибида тузлар 1 - 2 % бўлади.

5. Шўрхок - тузлар қатлам ер юзасидан бошланиб таркибида 2% ва ундан кўп миқдорда тузлар учрайди.

Ерларнинг мелиорация қилишда шўр тупроқларни шўрланиш даража-ларини ва шўрланиш типларининг ўрганиш мушжим амалий ашамиятга эга.

Тупроқдаги сувда эрийдиган тузларнинг миқдори ва шўрланиши даражаси лабораторияда тупроқни кимёвий анализ қилиш йўли (сувли сўриш анализи) билан аниқланади.

Бунда тупроқ эритмасининг (рН) реакцияси, тупроқнинг ишқорийли-ги, хлор иони, сульфат-иони, кальций, магний натрий ва сувда эрийдиган туз-ларнинг жами (куруқ ёки қаттиқ қолдиқ) аниқланади ва шу анализ натижалари бўйича тупроқнинг шўрланиш даражаси белгиланади.

Тупроқнинг шўрланиш даражаси бўйича классификациялаш.

Шўрланиш даражаси	Тупроқдаги тузларнинг миқдори%					
	Хлорли шўрланишда			Сульфатли шўрланишда		
	қаттиқ қолдиқ	хлор	сульфат	қаттиқ қолдиқ	хлор	сульфат
Қучсиз шўрланган.	0, 3-0, 5	0, 02-0, 01	0, 1-0, 2	0, 5-1, 0	<0, 02	0, 3-0, 4
Ўртача шўрланган.	0, 5-1, 0	0, 04 -0, 1	0, 3-0, 4	1, 0-2, 0	<0, 04	0, 4-0, 5
Қучли шўрланган.	1, 0-2, 0	0, 1-0, 2	0, 4-0, 6	2, 0-3, 0	<0, 1	0, 6-0, 8
Шўрхок.	>2, 0	>0, 2	>0, 8	>2, 0	0, 2	>0, 08

Шўр тупроқлар таркибидаги тузларни анион ва катионларнинг ўзаро нисбатлари бўйича шўрланиш типларига бўлинади.

Тупроқнинг шўрланиш типлари (милли - эквивалент щисобида) .

Анионлар бўйича				Катионлар бўйича			
Cl SO ₄	SO ₄ Cl	HCO ₃ ClKSO ₄	шўрланиш типи	NaK CaMg	CaMg NaK	Mg Ca	шўрланиш типи
>2	<0, 5	-	Хлоридли	>2	<0, 5	-	натрийли
1-2	0, 5-1	-	Сульфат	1-2	0, 5-1	>1	Магний
0, 2-1	1-5	-	хлоридли	1-2	0, 5-1	<1	натрийли
<0, 2	>5	-	Хлорид	<1	>1	>1	Кальций
			сульфатли				натрийли
			Сульфатли				натрийли

Шўрхоқ ва шўрхоқсимон тупроқлар таркибида кўпроқ натрий хлор ва натрий сульфат тузлари бўлади. Уларнинг тупроқ сингдириш комплекси таркибида оз миқдорда натрий бўлади.

Шўрхоқ ва шўрхоқсимон тупроқлар асосан қулай сув-физик хоссаларига эга, сув ўтказувчанлиги яхши бўлиб, тузлардан осонроқ ювилади ва механик ишлов беришга мойил бўлади. Шу билан бирга уларнинг капиллярлик хоссаси яхши, шу туфайли сизот сувларидан тузлар капилляр найчалар бўйлаб тупроқнинг устки қатламларига тез ҳаракат қилади.

Шўртоб ва шўртобли тупроқлар деб, сингдирувчи комплексида жуда кўп миқдорда натрий бўлган тупроқларга айтилади. (тупроқдаги сингиган барча катионлар йгиндиси (Ca, Mg, Na, K, H₂, NH₄) сингиш сизими дейлади ва 100г тупроқдаги милли-эквивалентларда ифодаланади) .

Шўртоб ва шўртобли тупроқлар асосан ер юзининг намгарчилик етарли миқдорда бўладиган яъни каштан, қўнғир, ўрмон-чўл ва қора тупроқли минтақаларда кенг тарқалган.

Ўзбекистон шароитида шўртоб ва шўртобли тупроқлар жуда кам учрайди. Лекин улар кучли минераллашган сизот сувлари яқин ерларда учраб туради.

И. П. Антипов - Каратаевнинг классификацияси бўйича шўртоб ва шўртобли тупроқлар қуйдаги гуруҳларга бўлинади.

Шўртобсиз - 5% дан кам (тупроқдаги сингиган натрийнинг сингиган катионлар миллиграмм - эквивалентлар йгиндисига нисбатан % щисобидаги миқдори.

Сал шўртобли - 5 - 10% ; Шўртобли - 10 - 20% ; Шўртоб - >20%. Шўртобли тупроқларнинг таркибида 5-20% натрий бўлганда уларнинг физик-химик хоссалари ёмонлашади, шўртобл тупроқларнинг физик-химик хоссалари мутлоқ ёмон бўлиб бунда ҳеч қандай экин битмайди.

Тузларнинг ўсимликларга таъсири турлича бўлади. Тузлар ўсимликларнинг биохимик физиологик, функцияларини ва сув, озика режимларини, нафас олиш, фотосинтез жараёнларини бузади.

Туз таъсирида ўсимликларда фотосинтез камайди ва бу натижасида қуруқ модда тупланиши сусайди. Шунинг учун щам шўр тупроқларда етиштириладиган экинларнинг бўйи калта, барги ва шохлар кичик бўлиб қолади.

Ўсимликларда фотосинтез жараёнининг камайиши тупроқдаги тузларнинг таркибига боғлиқ.

Сульфат-хлорид тузлари билан шўрланган тупроқларда хлорид-сульфат билан шўрланган тупроқларга нисбатан қуруқ модда кам тўпланади ва бунда ўсимликларнинг ривожланиши анча орқада қолади. Тузлар ўсимликларнинг хужайраларига щам таъсир қилади.

Масалан хлорли тузлар билан шўрланган ерларда ўсимликларда галоссуккулентлик аломати ривожланади, яъни ўсимлик хужайраси катталашади, барг томирлари камаяди, улар анча югонлашади ўсимликларни сув сўриши ва ажратиш сусаяди.

Сульфатли тузлар билан шўрланган тупроқларда ўсимликларда ксероморфизм - яъни ўсимлик хўжайралари кичиклашади барг томирлари кўпаяди натижада транспирация интенсивлиги ортади.

Тузлар ўсимликнинг сув режимини щам бузади тупроқнинг шўрланган-лик даражаси ортиши билан унинг сув сарфлаш қобилияти камайиб боради. Масалан вегетасия давомида қучсиз шўрланган ерларда бир туб гўза 156, 1 кг сув сарфланган бўлса, қучли шўрлаш ердаги гўза 92, 35 кг сув сарфлаган.

Тупроққа шўрланиш даражаси ортиши билан уруғларнинг нам тортиши қучи жуда секинлашади шунинг учун щам шўр ерларда уруғларни униб чиқиши қийинлашади.

Маълумки сув озик моддалари билан биргаликда илдиз тукчалари орқали сўрилади. Лекин ўсимликларнинг сўриш қучи тупроқ эришмасининг осматик босимидан катта бўлганда сўрилади. Ўсимликларнинг сўриш қучи тупроқ намлигига, ўсимликнинг турига, ёшига ва шўрланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Масалан: шўрланмаган тупроқларда сабзаёт экинларининг сўриш қучи 2-5 атм: гўзаники 10-15 атм: шўр ерда- гўзаники 18-30 атм. бўлади.

Агар тупроқ эритмасининг осматик босими ўсимликнинг сўриш қучидан катта бўлса физиологик қуруқлик ходисаси юз беради. Тупроқ эритмасининг осматик босими тупроқда тузларнинг кўпайиши билан у щам ошиб боради ва шу натижасида тупроқда етарли миқдорда нам бўлса щам ўсимлик ундан фойдалана олмайди.

Тузлар таъсирида ўсимлик ҳаётида минерал озикланиш жараёни бузилади. Яъни ўсимликнинг танасида Са, К, олтингургурт камайиб уларни ўрнини хлор, натрий, магнит эгалаб олади натижада ўсимлик захарланади. Кучли шўрланган ерларда ўсимлик органларида хлор 2-3 марта Na-5-10 марта ошиб кетади. Натижада ўсимликларни ўсиши секинлашиб, барги сўлийди, бужамайиб қолади, ранги саргаяди, туз доглари пайдо бўлади ва тўкилади. Тузларнинг захарли таъсири натижасида экинлар яхши ўниб чиқмайди, секин ўсади ва ривожланади, пишиши кечикади, сифати бузилади. Буни пахта мисолида кўриш мумкин.

Шўрланиш даражаси	Гект. Кучат сони	Ўсимлик юзаси см ²	Барг юзаси см ²	Фазаларни бошланиши		
				шоналаш	гуллаш	пишиш
кучсиз	77000	65, 6	1957	3. 06	8. 06	10. 09
ўртача	66800	38. 6	919	17. 06	22. 06	17. 09
кучли	28400	22. 1	292	6. 07	8. 08	-

Экинларнинг туз таъсирига чидамлилиги. Экинларнинг туз таъсирига чидамлилиги деб тупроқ таркибидаги тузларнинг ва тупроқ эритмаси концентрациясининг қ-х экинларининг нормал ўсиши ва ривожланишини таъсир қилмайдиган миқдорига айтилади. У қўйидагиларга боғлиқ бўлади.

1. Экинларни туз таъсирига чидамлиги ўсимликнинг ёшига қараб ўзгаради. Ўсимликларнинг дастлабки ривожланишида туз кучли таъсир этади, ёши улгайиши билан унинг чидамлиги ошиб боради. шунинг учун ҳам ўсимлик ёшигида тупроқда тузнинг миқдори кам бўлиши керак.

2. Тузларнинг таркибига боғлиқ. Тупроқнинг таркибида хлорли тузлар кўп бўлган Мирзачўл, Қарши, Шеробод чўлларида экинлар қуруқ қолдиқ 0, 3-0, 4% бўлганда захарланади. Сульфатли шўрланган Фаргона водийсининг тупроқларида эса экинлар қуруқ қолдиқ бўйича 0, 6-0, 8% бўлганда ҳам чидай олади.

3. Тупроқ намлигига тупроқ қанчалик нам бўлса тупроқ эритмасининг концентрацияси шунча паст бўлади ва экинларни туз таъсирига чидамлилиги шунча юқори бўлади. Тупроқ эритмасининг концентрацияси бир-хил бўлиб нам кўпайса ўсимликларни тузга чидамлиги ошади.

4. Тупроқ унумдорлиги - унумдор тупроқларда ўсимликларнинг тузга чидамлиги ошади, унумсиз тупроқларда камаяди. Бунда органик ўғитлар алмашиб экин, илмий асосида минерал ўғит бериши яхши натижа беради. Лекин ўғит меъёридан кўп берилганда (NaNO_3) тупроқ эритмаси концентрацияси ошиб ўсимликларнинг туз таъсирига чидамлиги камаяди.

5. Иқлим шароити - иқлим қуруқ, иссиқ, ёгингарчилик кам бўладиган ерларда ўсимликларни туз таъсирига чидамлилиги камаяди.

6. Экин турига боғлиқлиги.

Экинлар туз таъсирига чидамлиги бўйича қўйидаги гуруҳга бўлинади. 1. Чидамсиз. 2. Ўртача чидамли. 3. Чидамли.

Ўсимликларнинг туз таъсирига чидамлигини ошириш йўллари. Ўсимликларни ўсиш шароитларини ўзгартириш йўли билан экинларни туз таъсирига чидамлигини ошириш мумкин.

1. Экиш олдидан уруғларни туз эритмасида увитиш ёки ишлов бериш (NaCl эритмаси)
2. Минераллашган сув билан уруғларга ишлов бериш (3, 0-4, 0 г/л)
3. Суперфосфат ўғити эритмасида уруғни увитиш.
4. Шўр ерлардаги қ-х экинларини уруғини нормасини 25-30% ошириш.
5. Шўр ерлардаги қ-х экинларини суғориш нормасини 30% гача ошириш.
6. Юқори класс сараланган уруғларни экиш.
7. Тузга чидамли навларни экиш.

Тупроқ таркибидаги тузларнинг йўл қўйилган миқдори.

Воҳалар	каттик колдик, %	Хлор-нони, %
Уруғ униб	чикиши ва дастлабки	ўсув фазасида
Мирзачул	0, 25-0, 30	0, 008-0, 01
Фаргона	0, 50-0, 80	0, 008-0, 01
Хоразим	0, 30-0, 40	0, 015-0, 02
Ўсув даври	нинг кейинги фаза	ларида
Мирзачул	0, 30-0, 40	0, 01-0, 02
Фаргона	0, 75-1, 20	0, 02-0, 03
Хоразим	0, 50-0, 80	0, 01-0, 02

Саволлар:

1. Тупроқнинг шўрланишида сизот сувларининг таъсири қандай бўлади?
2. Шамоқ таъсирида шам тупроқда туз тўпланиши мумкинми?
3. Ирригация ишларининг тупроқнинг мелиоратив ҳолатига таъсири қандай бўлади?
4. Шўрхок ва шўрхоксимон тупроқларнинг бир-бирдан фарқи нимада?
5. Ўзбекистонда шўрхок ва шўрхоксимон тупроқлар қайси вилоятларда кенг тарқалган.
6. Шўртоб ва шўртобли тупроқларнинг сув-физик хоссалари мелиорация жиҳатдан қандай?
7. Тузлар пахта толасининг сифатига қандай таъсир курсатади?
8. Туз таъсирига чидамсиз ўртача чидамли ва чидамли экинлар турларини курсатинг.
9. Нима учун тупроқда намлик камайганда ўсимликлар тузларда кўпроқ захарланади?

6-МАНЗУ: Ернинг шўрланиши ва ботқоқланишининг олдини олиш ва қарши курашда қўлланиладиган мелиоратив, тадбирлари мажмуаси.

Режа:

1. Ернинг мелиоратив шолатини ўрганиш тадбирлари (мелиоратив минтақа ва гидромодуль бўйича районлаштириш).
2. Ернинг мелиоратив назорат қилиш тадбирлари.
3. Сув - хўжалик тадбирлари.
4. Агромелиоратив тадбирлар.

Адабиётлар: 7, 8.

Ернинг шўрланиши ва ботқоқланишини олдини олиш ва қарши кураш тадбирларини тўғри танлаш шамда уларни амалга ошириш учун дастлаб суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати чуқур ўрганилиб чиқилади ва доимо кузатиб борилади.

Ерлар минтақа ва кичик мелиоратив минтақачаларга бўлинади. Бу минтақа ва минтақачалар жойларнинг табиий шароитларига кўра бир-хил

бўлиши, лекин мелиоратив тадбирларни турлича талаб қилиши билан фарқланади.

Минтақалар асаосан сизот сувларининг табиий оқимга эга бўлишига қараб қуйдагиларга бўлинади.

1. Сизот сувлари оқимли;
2. Сизот сувлари кучсиз оқимли;
3. Сизот сувлари оқимсиз.

Хар бир мелиоратив минтақаернинг рельефи мащаллий сизот сувларининг оқим шароитига қараб мелиортив минтақачаларга бўлинади.

Мелиоратив минтақачалар эса ўз навбатида тупроқнинг тузилиши ва хоссаларига, шўрланиш даражасига, сизот сувларининг жойлашиш чуқурлигига қараб кичик мелиортив минтақачаларга яъни гидромодуль районларга бўлинади.

Ерларни гидромодуль жихатдан районлаштиришнинг ащамияти шундаки, хар бир гидромодуль районида етиштириладиган экинлардан мўл хосил олиш учун зарур бўлган суғориш режими белгиланади.

Маълумкий экинларни суғориш сизот сувларининг режимига ва тупроқнинг мелиоратив холатига таъсир қилувчи мушчим омил щисобланади. Шунинг учун гидромодуль районлар (жадвал) бўйича ернинг мелиоратив щолатини бузилиш сабаблари ва уларни яхшилаш тадбирлари ишлаб чиқилади.

Гидромодуль районлар.

Гидромодул район	Тупроқ ва тупроқ ётқизиклари	Сизот сув сатхи, м
I	<u>Автоморф тупроқлар</u> Унумдор қатлами кам бўлган кум-шагал тушамали ва катта қатламли кумлоқ тупроқлар.	>3
II	Ўртача унумдор қатламли кум-шагал тушамали ва катта қатламли супес тупроқлар	2-3
III	Катта қатламли суглиник ва лой тупроқлар	
IV	<u>Автоморф - гидроморф тупроқлар</u> Енгил суглиник ва супес тупроқлар.	
V	Суглиник ва лой тупроқлар.	1-2
VI	<u>Гидроморф-автоморф тупроқлар.</u> Енгил суглиник ва супес тупроқлар	
VII	Суглиник ва лой тупроқлар.	0, 5-1
VIII	<u>Гидроморф тупроқлар.</u> Енгил суглиник ва супес тупроқлар	
IX	Сугилиник ва лой тупроқлар.	

Суғориладиган ерларни мелиоратив щолати доимо назорат қилиб борилади. Бунда:

1. Сизот сувларининг жойлашиши чуқурлиги.
2. Сизот сувларинг минераллашганлик даражаси.
3. Тупроқнинг шўрланиши даражаси аниқланади.

Сизот сув сатхини назорат қилиш учун махсус қудуқлар ўрнатилади. қудуқлар ернинг мелиоратив шароитларига ва рельефига қараб жойлаш-тирилади.

Хўжаликнинг суғориладиган майдони ва мелиоратив шароитига қараб кузатиш қудуқлари 10-25 тагача ва ундан ҳам кўп бўлиши мумкин. Барча кузатув қудуқлари хўжалик картасига туширилади ва тартиб рақами кўрсатилади. Назорат қудуқларидан сизот сувлар сатиши ҳар ойда 3 марта (1, 10, 20 кунларида) ўлчанади. Сизот сувнинг минераллашганлик ва тупрокнинг шўрланиш даражаларини аниқлаш учун бир йилда икки марта (ўсув даврининг бошида ва охирида) намуналар олинади ҳамда улар сувли сўриш таълили қилинади.

Шўрланган ва ботқоқланган ерларнинг мелиоратив ҳолатини ўрганишда ердан фойдаланиш коэффициентларини (ЕФК) аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ердан фойдаланиш коэффициентини маълум бир хўжалик ери ёки туман, вилоят ва воҳа учун аниқлаш мумкин.

Ердан фойдаланиш коэффициенти суғориладиган ер майдонининг умумий ер майдонига бўлган нисбати билан аниқланади.

ЕФК қ Суғориладиган ер майдони, га
умумий ер майдони, га

Хўжаликларда ЕФК нинг пасайишини асосий сабаблари шўрланиш ва ботқоқланиш бўлиши мумкин.

Суғориладиган шўрланган ерларни шўр ювиш муддатлари ва нормаларини аниқлаш учун шўрланиш картаграммаларини тузиш ҳам катта амалий аҳамиятга эга.

Шўрланиш картаграммалари қуйдаги маълумотлар асосида тузилади:

1. *Контурлар бўйича ердан фойдаланиш режаси.*
2. *Тупроқ харитаси.*
3. *Хўжаликнинг гидромодуль районлаштириш харитаси.*
4. *Тупроқ таркибидаги тузларнинг анализи натижалари.*
5. *қишлоқ хўжалик экинларининг ҳолати бўйича маълумотлар.*

Ерни шўрланиш ва ботқоқланишининг олдини олиш ва уларга қарши курашда қўлланиладиган сув-хўжалик тадбирлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Сув-хўжалик тадбирларининг таркиби қуйдагилардан иборат бўлади.

1. *Сувдан режалар фойдаланиши - бунда хўжалик, туман, вилоятларда сувдан фойдаланиш режалари тузилади ва шу режада экинларни суғориш муддати, суғориш сони, меъёрлари ва тармоқдан лимит бўйича сув олиш кўрсатилади.*
2. *Суғоришни янги сувни тежидиган усулларини қўллаш (эгатлаб, ёмғирлатиб ва томчиллатиб суғориш усуллари) .*
3. *Каналлардан сувни филтрацияга исроф бўлишин камайтириш (асосий, химиявий ва оддий тадбирлар)*
4. *Суғориш тармоқларини лойқа ва бегона ўтлардан тозалаш.*
5. *Хўжаликда сув оборотини жорий қилиш.*
6. *Хўжаликда сувдан сутка давомида фойдаланиш. .*
7. *Суғорилмайдига даврларда суғориш тармоқларини бекитиб қўйиш.*
8. *Сизот ва ер ости сувларидан экинларни суғоришда ва шўр ювишда фойдаланиш.*
9. *Хўжаликда сув ўлчаши ишларини ташкил қилиш.*

Суғориладиган ерларни ботқокланиш ва шўрланишининг олдини олишда ва уларга қарши курашда агромелиоратив тадбирларнинг ащамияти катта. Агромелиоратив тадбирларга қуйдагилар киради: Ерни текислаш, эшота дарахтлар ўтказиш, алмашлаб экишни жорий қилиш, тўғри агротехник тадбирлар қўллаш ва шўр ювиш.

Суғориладиган ерларни текислашнинг мелиоратив ащамияти шундакий, яхши текисланган ерларда сув тежалади, тупроқнинг шўри бир текисда ювилади, вегетация давомида экинлар бир меъёрида сув билан таъминланади натижада экинларнинг хосили ошади.

Шўрланган ерларни текислашда бўйлама ва кўндаланг нишаблик (кўндаланг 0, 0012 -0, 0018) (бўйламаси 0, 002-0, 003) вужудга келтирилади. Ер текислаш 3 хил бўлади.

1. Асосий текислаш - даланинг умумий нишаблиги бутунлай ўзгартирилади ва жуда катта хажимда (300-700 м³/га) иш бажарилади. Асосий текислаш лойха асосида янги ерларни ўзлаштиришда қўлланилади.

2. қисман текислаш - бунда ер сиртидаги айрим баланд-пастликлар текисланиб кам хажимда иш бажарилади.

3. Жорий текислаш бу хар йили экин экишдан олдин ўтказилиб асосан шудгорлаш натижасида хосил бўлган баланд-пастликлар текисланади.

Ер текислаш асосан бульдозерлар, Скреперлар, Грейдерлар, узун базили Планировшиклар, Трактор молаларии ва гизель текислагичлар ёрдамида амалга оширилади.

II. Ихота дарахтлари ўтказиш.

Ихота дарахтларининг ащамияти шундаки, улар сув ресурсларини кўпайтиради, тупроқни мелиоратив ҳолатини яхшилайдди, сизот сувлар сатҳини пасайтиради, суғориладиган, далаларда микроиклим вужудга келтиради.

Ихота дарахтлари асосан далаларнинг четларига ва суғориш тармоқлари бўйлаб экилади. Улар 5-6 қатор экилиб, уларнинг умумий кенглиги 12-15 м бўлади.

Дарахт поласалари орасидаги масофалар эса 400-500 м бўлиши керак.

Ихота дарахтлари таркибига тол, терак, кайрогоч, дуб, чинор, тут жийда оқ акация киради.

-Ботқокланган ерларга кўпроқ тол ва терак экилади.

-Шўрланган ерлари эса-жийда ва оқ-акация экиш яхши натижа беради.

III. Алмашлаб экиш.

Шўрланган ерларда тўғри алмашлаб экиш тизимини қўллаш тупроқнинг мелиоратив шолатини яхшилайдди, унумдорлигини оширади. Алмашлаб экиш таркибига асосан беда, пахта дон, ем-хашак ва сабзавот экинлари киритилади. Шу экинлар ичида шўрланган ерларда беданинг мелиоратив ащамияти жуда катта. Беда тез ривожланиб ер сиртини исиб

кетишдан ва шамол таъсиридан саклайди шамда сувни ер устидан бўғланишини камайтиради.

-Бедалинг илдизи тупрокнинг чуқур қатламларига сизот сувларигача бориб уларни трансперацияга сарфлайди.

-Беда илдизи тупрокнинг сув-физик хоссаларини яхшилади.

-Тупрок унумдорлигини оширади (200-400 кг/га гача соф азот туплайди) .

Шўр ерларда асосан қисқа ратациялик алмашлаб экиш системалари жорий қилинади. Бунда 3:3; 3:4; 3:5; 3:4:1:2 - (Здала беда, 6 дала пахта, 1 дала донли ва шу далага қўкат экинлари экилади) пахта, беда, донли экинлар алмашлаб экиш тизимлари қўлланилади.

Булардан ташқари ўртача ва кучли шўрланган ерларни мелиоратив холатини яхшилаш учун махсус мелиоратив дала алмашлаб экиш тизимларидан фойдаланилади. Бунда алмашлаб экиш 1:3:5 ; 1:3:1:1; 1:3:4:1:1 тизимда бўлади. Ушбу тизимларда битта дала мелиорация даласи бўлиб унда турли (текислаш, юмшатиш, кимёвий мелиорация, шўр ювиш, коллектор - зовур тармоқларини тамирлаш) мелиорация ишлари олиб борилади.

IV. Агротехник тадбирлар.

Шўрланган ва ботқоқланган ерларни мелиоратив холатини яхши сақлаш учун агротехник тадбирларни ўз вақтида, сифатли ўтказишнинг ашамияти жуда катта.

Бундай агротехник тадбирларга ерни эрта кузда чуқур шудгорлаш (40 см) Илмий асосланган шўр ювиш муддатига, усулига ва шўр ювиш меъёрига амал қилиш, эрта баҳорда кунлар исиб, туз тўпланиш жараёни бошланмасдан олдин ерга ишлов бериш(бороналаш, чизеллаш, текислаш минерал ва органик ўғитлардан фойдаланиш), экинларни экиш муддатига экиш чуқурлиги ва нормаларига қатий амал қилиш, экинлар униб чиқиши билан қатор ораларига ишлов бериб тупрок структурасини яхшилаш, хар бир суғоришдан кейин қатор ораларини ўз вақтида ва сифатли культивация қилиш кабилар киради.

V. Шўрланган ерларда қишлоқ хўжалик экинларини оширилган нормада суғориш.

Шўрланган ерларда етиштириладиган экинларни суғориш нормаси шўрланмаган ерлардаги экинларнинг суғориш нормаларидан 20-25% кўп бўлиши керак. Чунки вегетация даврида хаво хароратининг юқори бўлиши ва минераллашган сизот сувларининг ер юзасига яқин жойлашиши натижасида улар жадал бўғланади ва суғоришлар орасидаги давирларда тузлар тез тўпланиб қолади. Шу тўпланган тузларни чуқур ювиш учун ортиқча сув сарфланади. Бундан ташқари тупрок эритмаси концентрацияси паст холатда бўлиши учун шам сув зарурдир.

Саволлар:

1. Мелиоратив минтакаларнинг бир-бирдан фарқи нимада?

2. III гидромодуль районлари VII, VIII, IX гидромодуль районлардан қайси омиллари билан фарқ қилади.
3. Сувдан режали фойдаланишнинг мелиоратив ашамияти нимада?
4. қандай сизот ва ер ости сувларидан экинларни суғоришда фойдаланиш мумкин?
5. Асосий ва жорий текислашнинг ўзаро фарқи нимада?
6. Ўртача ва кучли шўрланган ерларда ихота учун қайси дарахтларни экиш макул?
7. Беда экинни сизот сувлари ва тупроқнинг туз режимига қандай таъсир кўрсатади.
8. Мелиорация даласи нима?

7-МАНЗУ: Шўр ювиш усуллари муддатлари ва меъёрлари.

Режа:

1. Шўр ювишнинг мақсади ва вазифаси
2. Шўр ювиш турлари.
3. Шўр ювиш самарадорлигига таъсир қиладиган омиллар.
4. Шўр ювиш меъёрлари.
5. Шўр ювиш муддатлари.
6. Шўр ювиш усуллари.

Адабиётлар:7, 8.

Республикамиз суғориладиган ерларини 60-65% табиий шўрланишга мойил ерлар шисобланади. Чунки бундай ерларда минераллашган сизот сувлари ер юзасига яқин жойлашган бўлиб, улар доимо буғланишга сарфланади ва оқибатда тузлар ер юзасида тўпланиб қолади. Шунинг учун шўрланган ерларни хар йили шўрини ювиш мутлоқ зарурий агромелиоратив тадбир шисобланади.

Шўр ювишнинг вазифаси қишлоқ хўжалик экинларининг ўсиши ривожланиши ва мўл хосил бериши учун зарарли бўлган ортиқча тузларни тупроқдан ювиш шамда сизот сувларининг минераллашганлигини камайтиришдир.

Шўр ювиш икки йўл билан амалга оширилади:

1. Асосий шўр ювиш.
2. Жорий шўр ювиш.

Асосий шўр ювиш янги ерларни ўзлаштиришда ва фойдаланиб келинаётган кучли ва шўрхоқ ерларда қўлланилади.

Жорий шўр ювиш эса хар йили экинлар хосили йгиштириб олингандан кейин барчафойдаланиб келинаётган шўрланган ерларда ўтказилади.

Шўр ювиш суғориладиган ерларнинг иқлим, геологик, гидрогеологик ва зовурлаштириш шароитига қараб қуйдаги турларга бўлинади:

1. Чўктириб ювиш.
2. Ювиб оқизиб юбориш.
3. Ишқорсизлантириб (зовурлаштирилган шароитда) ювиш.
4. Ер юзасидан оқизиб ювиш.
5. Тузларнинг табиий ювилиши.

Шўр ювишда сувдан унумли фойдаланиб яъни оз миқдорда сув сарфлаб, кўпроқ тузларни ювиб ташлаш шўр ювиш самарадорлиги дейилади. Шўр ювиш самарадорлигини қуйдаги омиллар белгилайди:

1. Жойнинг иқлим шароити.
2. Тупроқнинг тури, механик таркиби ва унинг сув-физик хоссалари.

3. Тупроқни шўрланиш даражаси ва шўрланиш тип.
4. Сизот сувларининг жойлашиш чуқурлиги ва уларнинг минераллашганлик даражаси.
5. Ерларнинг зовурлаштирилиш даражаси.
6. Шўр ювиш учун ўтказиладиган агротехник тадбирлар.
7. Шўр ювишни ташкил қилиш.

Шўр ювиш икки усулда амалга оширилади. Кам шўрланган ерлар эгатлар орқали, ўртача ва кучли шўрланган шамда шўрхок ерлар эса чекларга бўлиб бостириб ювилади. Эгатлар орқали шўр ювишида эгатлар оролиги 60 см, чуқурлиги 18-20 см бўлишлиги мақсадга мувофиқдир. Чекларга бўлиб бостириб ювиш усулида шўри ювиладиган далалар уватлар (марза) билан чекларга ва сув келтириш учун ўқ-арикларга бўлиб чиқилади.

Чекларнинг катталиги тупроқнинг механик таркибига, сув ўтказувчанлигига, даланинг текислик даражасига ва нишаблигига боғлиқ. Ер қанчалик яхши текисланган, нишаби қанчалик кичик ва тупроқнинг сув сингдирувчанлиги қанчалик оз бўлса чек майдони шам шунча катта бўлади.

Чекларнинг ўлчами, га.

Даланинг текислик даражаси	Енгил тупроқларда	Ўрта тупроқларда	Оғир тупроқларда
яхши	0, 12-0, 15	0, 15-0, 20	0, 20-0, 25
ўрта	0, 08-0, 10	0, 10-0, 12	0, 12-0, 15
ёмон	0, 04-0, 05	0, 05-0, 06	0, 06-0, 08

Шўр ерларни ювиш муддатини тўғри белгилашнинг жуда катта амалий аҳамияти бор. Шўр ювиш муддатлари тупроқнинг шўрланиш даражасига ва механик таркибига боғлиқ бўлиб, у Ўзбекистон шароитида икки муддатда ўтказилади.

Кам шўрланган, енгил механик таркибли тупроқларда жорий шўр ювиш эрта баҳорда (февраль, март) ўртача ва кучли шўрланган, механик таркиби оғир тупроқлар эса куз-қиш-баҳор ойларида (ноябрь, декабрь, февраль март) ўтказилади.

Куз, қиш, баҳор ойларида шўр ювилганда умумий шўр ювиш меъёрининг 2/3 қисми ёки 75% кучли совуқ тушгунча қадар, қолган 1/3 қисми ёки 25 % баҳорда берилади.

Шўрхок ерларни шўрини ювиш узок муддат талаб қилинганлиги учун улар йил давомида махсус технология асосида ўтказилади.

Шўр ювиш меъёрларини тўғри белгилаш шам мушжим аҳамиятга эга. Агар шўр ювиш меъёридан ортиқча бўлса тупроқнинг таркибидаги тузлар билан бирга ўсимликлар учун зарур бўлган озика моддалари шам ювилиб кетади, ортиқча сув сизот сувларининг сатхини кўтариб, тупроқнинг мелиоратив шолатини бузади, тупроқни зичлайди, унинг сув-физик хоссаларини ёмонлаштиради. Шўр ерлар кам меъёрда чала

ювилганда эса тупрокнинг таркибида зарарли тузлар қолиб кетади ва экинларнинг ўсиши, ривожланиши учун салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун шўр ювиш меъёрларини тўғри белгилашга катта эгибор берилиши керак.

Шўр ювиш меъёрлари аниқлаш учун тупрокнинг сув-физик хоссалари, шўрланиш даражалари, сизот сув сатхининг чуқурлиги, ернинг зовурлаштирилганлик даражаси, тупрокнинг намлик миқдори, атмосфера ёгинлари ва сувнинг буғланиши ҳисобга олинади.

Ўзбекистоннинг шўрланган зовурлаштирилган ерларида шўр ювиш меъёри қуйдаги формула бўйича аниқланади.

$$M_{\text{к}} (P - m) \text{ қ } S/K - a \text{ қ } n$$

Зовурлаштирилмаган шароитда эса қуйдаги формула қўлланилади.

$$M_{\text{к}} (P - m) - H \cdot H/V \times 1000$$

Ушбу формулалар бўйича аниқланган шўр ювиш меъёрлари жадвалда келтирилган.

Тупрокнинг шўрланиш даражаси	Зовурлаштирилган шароитда		Зовурлаштирилмаган шароитлар	
	шўр ювиш сони	шўр ювиш меъёри, м ³ /га	шўр ювиш сони	шўр ювиш меъёри, м ³ /га
кучсиз	1-2	2000-2500	1	1500-2000
ўртача	2-3	3000-4000	1-2	2500-3000
кучли	3-4	4000-5000	2-3	3000-4000

Шўр ювишда бир галги шўр ювиш меъёри зовурлаштирилган шароитда гектарига 2000-2500 м³ дан, зовурлаштирилмаган шароитда эса гектарига 1500 м³ дан ошиб кетмаслиги керак. Чунки чекларда сувни кўпайиб кетиши марзаларни ювиб кетишига олиб келади, натижада шўр ювиш сифати бузилади.

Шўр ювишлар орасидаги даврлар тупрокнинг механик таркибига ва сув -физик хоссаларига боғлиқ:енгил механик таркибли тупроқларда челдаги сув шимилгандан 2-3 кун кейин, ўртача таркибли тупроқларда 5-6 ва оғир таркибли тупроқларда эса 7-8 кундан кейин сув куйиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Саволлар:

1. Сизот сувлари чуқур жойлашган ерларда қандай шўр ювиш тури қўлланилади?.
2. Зовурлаштирилган шароитда шўр ювиш жараёни қандай кечади?
3. Шўр ювиш самардорлигига қандай агротехник шароитлар таъсир қилади?
4. Куз ва эрта башор ойларида шўр ювишнинг қандай афзалликлари бор ?
5. Челларга бўлиб бостириб шўр ювиш технологияси қандай бўлади ?
6. Шўри ювилгандан кейин тупроқдаги тузларнинг рухсат этилган миқдори қанча бўлиши керак?

8-МАНЗАУ: Сугориладиган ерларда қўлланиладиган зовурлар.

Режа:

1. Зовурларнинг ашамияти ва турлари.

2. Очиқ зовурларнинг қўлланилиш шароитлари.
3. Ёпиқ ётиқ зовурларнинг қўлланилиши.
4. Тик зовурларнинг қўлланилиши.

Адабиётлар: 7.

Зовурлар -Тупроқ-гурунт қатламидаги ортиқча сизот сувларни чиқариб юбориш учун хизмат қиладиган иншоатлардир.

Зовурларнинг асосий вазифаси:

1. Тупроқдан ортиқча зарарли тузларни ювиб чиқариб ташлаш.
2. Сизот сувлари критик чуқурликда сақлаб туриш.

Зовурларнинг ашамияти шундайки, уларни тупроқ грутдаги ортиқча минераллашган сизот сувларни ва шўр ювиш давомида сувда эриган тузларни далалардан ташқарига чиқариб, тупроқдаги туз ва сув режим-ларини ростлаб туради. Шозирги пайтда Республикамиздаги барча шўр ерларни (2, 5 млн) зовурлаштирилган, уларнинг умумий узунлиги 120 минг км дан кўпроқни ташкил қилади, ёки шар бир гектар ердаги уларнинг солиштириш узунлиги 15-30 м ташкил қилади.

Зовурлаштирилган ерларда шўр ювишнинг самарадорлиги кескин ошади, ер зарарли тузлардан тез тозаланади ва қайта шўрланишини олдини олади.

Зовурлар дунё мамлакатларида яъни АҚШ, Шиндистон, Хитой, Миср, Жазоир, Италия ва бошқа давлатларда кенг қўлланилади. Ўрта Осиё республикаларида зовурлар қадимдан шўр ерларда қўлланилиб келмоқда. Лекин 1911 йилдан бошлаб зовурлар чуқур илмий асосда ўрганила бошлади. 1940 йилдан бошлаб эса кенг қўлланилиб келмоқда.

Зовурлар 2 гурушга бўлинади.

1. Табиий зовурлар (дарёларнинг эски қруган узанлари, жарликлар, қуриган кўллар ва бошқа чуқурликлар)
2. Суний зовурлар.

Суний зовурлар 5 типга бўлинади.

1. Очиқ гаризонтал зовурлар.
2. Ёпиқ гаризонтал зовурлар.
3. Вертикал (тик) зовурлар.
4. Аралаш зовурлар.
5. Вакумли зовурлар.

Очиқ гаризонтал зовурлар.

Очиқ зовурлар асосан Ўзбекистоннинг эскидан суғорилиб келадиган ерларида қўлланилади(Мирзачул, Хоразим, Самарқанд, Фаргона вилоят-ларида) Очиқ зовурлар бир-бирларига туташган маълум чуқурликда ва маълум масофада қазилган канал-чуқурлардир.

Бундай зовурлар лойхали ва лойхасиз бўлиши мумкин.

Лойихали зовурлар текис ерларда, лойихасиз зовурлар эса адир ёки рельефи нотекис бўлган ерларда қўлланилади.

Очиқ горизонтал зовурлар қуйдаги тармоқлардан иборат бўлади.

1. Зовурлар (группа)
2. Ўйгиш зовурлари.
3. Коллекторлар.
4. Бош коллектор.

Очиқ зовурлар экваторларда қазилади. Кавлашда зовурлар нишаблиги 0, 001-0, 002 (1000м масофадаги фарқ 1-2м) ва уларнинг қиялиги шамда тупроқнинг механик таркиби шисобига олинади. Агар

тупрокнинг таркиби оғир соз бўлса 1:0, 5, ўртача бўлганда 1:1, ва енгил таркибли бўлганда эса 1:1, 5 нисбатда бўлади. Шу таркибда қавланганда зовурлардан оқаётган сувнинг тезлиги 0, 25-0, 40 м/сек бўлиши керак.

Очиқ зовурларнинг чуқурлиги 2 га бўлинади: 1. Умумий чуқурлиги - ер юзасидан зовурнинг тубигача бўлган масофа. 2. Иш чуқурлиги - ер юзасидан зовурдаги сувнинг юзасигача бўлган масофа.

Зовурларнинг чуқурлиги сизот сувининг сатҳидан пастда туриши керак, шундай чуқурликда бўлган ерларда у самарали фаолият кўрсатади. Зовурларнинг чуқурлиги сизот сувларининг чуқурлигига боғлиқ бўлади.

Группа зовурлар чуқурлиги - 2, 5-3 м. йиғиш зовурлари - 3-3, 5м. коллекторлар - 4-5 м. чуқурликда қавланиши мақсадга мувофиқдир.

Зовурларни режали жойлаштириш шам мушжим ашамиятга эга. Зовурлар ернинг асосий нишаблиги бўйлаб икки суғориш тармогини ўртасига жой-лаштирилгани маъқул. Чунки каналлардан филтёрланган сувлар шу зовур-га тушиши керак. Зовурлар нишабликка нисбата бўйлама жойлаш-тирилганда кўндаланг жойлаштиришга нисбатан анча арзоликларга эга.

Бўйламада сизот сувлари катта тезликда оқиб келади ва зовурдан тез оқиб чиқади кам лойқа босади.

Очиқ зовурлар орасидаги масофа қуйдаги омилларга боғлиқ бўлади: Тупроқ - грунтнинг сув утказмайдиган қатлам чуқурлигига, тупроқ-грунтнинг сув-физик хоссаларига территорияларнинг табиий зовурлашганлик даражасига, сизот сувларининг пасайиш тезлигига ва қабул қилинган сизот сувларнинг мақбул сатҳига, шамда зовурларнинг оқим модулига.

Зовурлар орасидаги масофанинг катталиги.

Сизот сув чуқурлиги	тупрокнинг механик таркиби		
	оғир	ўрта	енгил
2-3	250-300	300-400	400-600
1-2	200-250	250-300	300-400
0-1	100-150	150-200	200-300

Зовурларни самарали ишлашини аниқлаш учун зовур оқимини модул аниқлаб борилади. Зовур оқими модули деб - бир гектар ердан бир секунд давомида зовур орқали чиқиб кетаётган сув миқдорига айтилади.

Зовурларнинг ўртача йиллик оқим модули гектарига 0, 15-0, 25 л/сек, шўр ювиш давомида эса 0, 50-0, 85 л/сек га кўпайиши мумкин.

Амалиётда кучли шўрланган ва шўрхок ерлари ўзлаштиришда шамда сизот сувлари ер юзасига жуда яқин жойлашган ерларда очиқ мувоаққат (вакгинчаллик) зовурлардан шам кенг фойдаланилади.

Очиқ мувоаққат зовурларнинг чуқурлиги 0, 8-1, 2 м, тупроқнинг механик таркиби бўйича орасидаги масофа 40-80 м бўлади. Очиқ мувоаққат зовурлар С-100 маркали икки тракторга тиркалган КМ-800, КМ-

1200 маркали канал қазигичлар ёрдамида олинади ва улар очик доимий чукур зовурларга туташтирилади.

Шўрланган ва ботқоқланган ерларда ёпик ва тик (вертикал) зовурлардан шам кенг фойдаланилади.

Ёпик зовурлар Ўзбекистон шароитида 1960 йиллардан бошлаб кенг қўлланила бошлаган, дастлаб улар Мирзачўлда кейчалик эса қарши, Шерабод, Жиззах чўлларида, Бухоро, Фаргона, вилоятларининг янги ўзлаштирилган ерларида кенг қўлланилиб келмоқда.

Ёпик зовурларнинг ащамияти шундакий, улар сизот сувлар сатҳини бутун дала бўйлаб ёки бутун суғориладиган массив бўйича бир хилда таъсир кўрсатиб, суғоришдан ёки шўр ювишдан кейин сизот сувлар сатҳи тезда пасаяди ва шу туфайли сизот сувларини макбул чуқурликда сақлаб туриш имкониятини тугдиради.

Ёпик зовурлар қурилиши билан очик зовурлардан тубдан фарк қилади. Уларни қуришда ковушли экскаватор билан тегишли чуқурликда траншея қазилади. Траншеянинг туби текисланиб 10-15 см қалинликда шагал фильрлар тўшалади, шагал фильр устидан узунлиги 33-100 см бўлган сопол ёки 3-4 м асбацемент қувурлар бир-бирига кийштрилган холда ётқизиб чиқилади. қувурлар 0, 003-0, 004 нишабликда ётқизилиши керак. қувурлар текис ётқизилиб бўлингандан кейин уларнинг устига яна шагал фильрлар солиниб траншея эхтиётлик билан кўмилади ва зичланади.

Ёпик зовурларнинг иш фольиятини кузатиш учун хар 300-400 м масофада назорат қудуқлари қилинади.

Ёпик зовурларнинг таркиби жойлаштириш чуқурлиги, орасидаги масофа, сизот сувларига таъсир доираси, сизот сувларининг зовурларга оқиб келиши очик зовурларники сингаридир. Лекин ёпик зовурларнинг конструкцияси, тупроқнинг сув-физик хоссалари, сув ўтказмайдиган қатлам чуқурлигига қараб уларнинг орасидаги масофага нисбатан камроқ бўлиши мумкин.

Суғориладиган шўрланган ва ботқоқландиган ерларда очик, ёпик зовурлар билан бирга тик зовурлардан шам фойдаланиб келинмоқда. Тик зовурлар очик ва ёпик зовурларга қараганда тупроқни тезроқ ва чукур шўрсизлантиради, сизот сувлар сатҳини чуқурлаштиради шамда уларнинг минераллашганлик даражаларини кўпроқ камайтиради. Тик зовурлар очик ва ёпик зовурлар билан бирга аралаш холда қўйилиши ёки ўзи алохида қурилган бўлиши мумкин. Тик зовурларни қурилиш учун олдин қудуқларнинг самарали иш чуқурлиги, жойнинг рельефига қараб жой танлаш, тупроқ қатламларининг геометрик тузилиши, гидрогеологик шароитлари тадқиқот қилинади шамда шу тадқиқотлар асосида тик зовурларни қуриш ишларининг лойихаси ишлаб чиқилади.

Тик зовурлар юкорида кўрсатилган омилларга боғлиқ холда 30-70 м дан 100-150м гача (баъзан бундан шам чуқур бўлиши мумкин) чуқурликда бўлади. Уларни қуриш учун дастлаб 40-90 см диаметирда бурги қудуқлари қаванади. Бурги қудуқларга 30-50 см диаметирлик метал қувурлар жойлаштирилади, қудуқ деворлари билан метал қувур оралигидаги бушлиқ шагал (5-15мм) филтёрлар билан тулдирилади. қувурларнинг ер юзасида 10-15 м дан кейинги қисмида тешиқчалар қилинади. Бу тешиқчалардан сувлар оқиб қиради. қувурда тўпланган сув махсус электор насослар ёрдамида ер юзига чиқарилади. Тик зовурларда гидрологик ва гидрогеологик шароитларга қараб сизот сувларининг сатци 5-6м дан 15-20 м гача пасаяди. Уларнинг сув сарфи (дебити) 5-10 л/сек дан 150 - 200 л/сек гача бўлади. Битта тик зовурнинг таъсири доираси 800-1000 м, ёки 100-150 гектордан 150-300 гектаргача етади.

Тик зовурлар маълум майдонларга ёки гидрогеологик шароитлари бўйича махсус йўналиш чизигида жойлаштирилади. Уларнинг орасидаги масофа 1, 5-2 см шатто бундан кўп шам бўлиши мумкин. Тик зовурлардан чиқарилган сувларнинг сифатига қараб турли эцтиёжларда ишлатиш мумкин. Масалан чиқарилган сувнинг минераллашганлик даражаси жуда кам бўлса ундан ашоли ва чароваони сув билан таъминлашди ва кишлоқ хўжалиқ экинларини суғоришда ишлатиш мумкин, чиқарилган сув кучсиз ва ўртача (3-6 г/л) минераллашган бўлса бундай сувларни кишлоқ хўжалиқ экинларини суғоришда қўллаш учун махсус суғориш технологияси таълаб қилинади. Тик зовурлардан чиқарилган сувлар кучли минераллашган бўлганда улар махсус тармоқлар орқали очик зовурларга ёки каллекторларга оқизилади.

Суғориладиган дешқончилик шароитида ёпиқ ва тик зовурлардан самарали фойдаланиш муцим масала щисобланади.

Зовур тармоқлари илмий асосланган таълаблар бўйича қурилганда ва тўғри фойдаланилганда улар доимо фаолият кўрсатиб тупроқнинг сув ва туз режимларини тартибга тушириб, унимдорлигини ошириб боради. Аксинча зовур тармоқлари сифатсиз қурилганда ва нотўғри фойдаланилганда уларнинг иш фаолияти бузилади, тез ишдан чиқади, тупроқда шўрланиш ва батқоқланиш жараёни бошланади, натижада ернинг мелиоратив щолати ёмонлашади, щамда кескин камайиб бораверади.

Саволлар:

1. Очик зовурларнинг асосий авзаллик ва камчиликлари нималарда иборат?
2. Зовурларнинг самарали ишлашини таъминлайдиган агромилиоратив тадбирларни кўрсатинг?
3. Зовурларнинг оким модули қандай аниқланади?
4. Мувоаққат зовурларнинг мелиоратив ащамияти нимада?
5. Ёпиқ зовурларнинг авзаллик ва камчиликлари.
6. Тик зовурларнинг авзаллик ва камчиликлари?
7. Ёпиқ ва тик зовурларнинг ишдан чиқиш сабаблари нималардан иборат?

МУНДАРИЖА

1.	Кириш. Мелиорация шакида умумий тушунчалар.	3
2.	Янги ва қадимдан суғориладиган минтакаларда суғориш тизимлари.	7
3.	Номавсумий даврдаги суғориш турлари.	10
4.	қишлоқ хўжалик экинларини суғориш режими.	15
5.	қишлоқ хўжалик экинларини суғориш усуллари ва техникаси.	19
6.	Ер мелиоратив ҳолатига табиий ва ирригация хўжалик шароитларининг таъсири. Шўрланган тупроқлар. Тузларнинг ўсимликларга таъсир.	26
7.	Ернинг шўрланиши ва ботқокланишининг олдини олиш ва қарши курашда қўлланиладиган мелиоратив, тадбирлари мажмуаси.	31
8.	Шўр ювиш усуллари муддатлари ва меъёрлари. Суғориладиган ерларда қўлланиладиган зовурлар.	34

Маъруза матнлари андозаси ТошДАУ нашр ташқирияти бўлими компютерида
Т.Турматов, Д.Исломов, Д.Турматовалар томонидан тайёрланди.

Босишга рухсат берилди 02.08.99. Бичими (60x84) 1/16. Шартли босма табағи 2,5 Нашриёт
босма тобоғи 2,5. Адади 150 нусха. Баъоси келишилган нархда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 10-505 сонли гувоҳномаси асосида
ТошДАУ нашр ташририяти бўлимининг РИЗОГРАФ аппаратида чоп этилди.